

Владимир Вукашиновић

Универзитет у Београду, Православни богословски факултет, Београд

**Руски и малоруски утицаји на литургијски живот
Карловачке митрополије у XVIII столећу**

Abstract: Рад се бави проблемом покушаја русификације Срба у Карловачкој митрополији на примерима русификације језика, школа, богословске, богослужбене и педагошке литературе, богослужења, црквених обичаја и праксе, начина организовања црквеног живота, уметности и културе уопште. Конкретна улога појединих митрополита овде је анализирана на основу извора и грађе. На конкретним примерима — Свете литургије, свете тајне покајања и календара, односно Служабника, Тредника и Минеја — показан је процес русификације богослужбеног живота код Срба у Карловачкој митрополији. На крају је указано на чињеницу да покушај русификације Срба у Цркви Карловачке митрополије није прошао без отпора и сукоба, и то на свим нивоима црквеног живота.

Key words: русификација, Карловачка митрополија, богослужбене књиге, служабник, тредник, минеја, србљак, Литургија, Пређеосвећена литургија, света тајна исповести и покајања, школе, богослужбени језик.

Оспецифичним утицајима руске побожности, теологије, литургијске праксе и осталих саставних елемената црквеног живота на Српску Цркву много се мање писало него о општем утицају руске културе на културу Срба у XVIII веку. Раздвајање ове две сфере, до кога је у прошлости долазило из познатих идеолошких и образовних разлога, није добро, и увек повлачи са собом ризик неразумевања целине ових сложених односа. Управо из тог разлога — из дубоке прожетости вере и културе, која је још увек одликовала XVIII столеће — и ми у овом раду, бавећи се првенствено богословским аспектима руских утицаја, не испуштамо из вида ни културолошка преплитања.

Однос Србије и Русије се током векова мењао. У зависности од тога када је која земља била у бољим политичким и економским условима зависило је смер притицања помоћи оној другој. То лепо илуструје однос наших манастира са Русијом. Најзначајнији примери су свакако Хиландар и Пећка патријаршија.¹ Сачуване су две важне посланице хиландарских монаха Ивану Васиљевичу, великом кнезу све Русије и цару — једна из 1550, а друга из

* vladavuk@gmail.com

¹ Богдановић, *Сћара српска књижевност*, 218.

1558. године.² Писци друге посланице на вешт начин подсећају самога цара да је српска властела у ранијим, за Србију повољнијим а Русију неповољнијим временима, помагала руске светиње на Атосу, а да се тај однос сада изменио. Тако пишу:

Свети манастир [мисле: Хиландар, прим. В. В.] је словенског језика а у туђој страни у грчкој земљи, јер Свети Сава многим златом искупи то свето место [...]. Такође и цар Стефан и други побожни цареви и дојари српске земље откупише од Грка (имања) многим златом и светоме манастиру приложише и златопечатне грамоте *џодагоше не само нашем манасџиру већ и Свейтоме Панџелејмону* [подвукао В. В.] на потпору [...].³

Из Србије су у Русију отишли: *Крмчија* Светог Саве, који је основни правни документ за све словенске народе,⁴ и житија и службе (односно култови⁵) српских светитеља. Најпознатији је пример култа Светог Саве,⁶ који су руски монаси са Свете Горе пренели у Русију, али и један део српског рукописног наслеђа, који је послужио као део грађе за Никонову ревизију догослужбених књига у Русији.⁷ Украјинци⁸ су своје догословље формирали и на делима српске теологије, позивајући се у антикатоличкој полемичкој литератури на Светог Саву.⁹

Када је дошло до промена политичких ситуација у обе земље променили су се и њихови узајамни односи. Сада Русија, како Мала, тако и Велика, преузима активну улогу у овом односу и започиње са ширењем свог утицаја међу Србима, свуда где се они налазе, а посебно на територији Карловачке митрополије. Тај утицај је назван русификацијом. Она је узрокована разним подудама и потребама: жељом да се надомести недостатак књига, да се уреди

² *Срџске џосланице шеснаесџој века*, 30–44.

³ *Н. г.*, 38.

⁴ Лалић, 461.

⁵ Култ Светог Саве у то време постоји и код Грка, а не само код Руса и Бугара (Тарнанидис, *Срџско-џрчки односи у лиџурџијском живоџу*, 331).

⁶ *Срџске џосланице шеснаесџој века*, 23.

⁷ Богдановић, *Сџара срџска књижевносџ*, 219; Павић, *Исџорија, сџалез*, 97–98. Трагови овога су посебно видљиви у познатој књизи *Прашница Дџовнал* коју су писали апологети Никонове реформе и где се српско рукописно и штампано наслеђе сматра једним од критеријума правоверности. Тако када говоре о непостојању двократног певања *Алилуја*, аутори пишу да праксе није било у „српским, кијевским, лвовским, острошким, вилинским књигама, рукописним и штампаним“ (*Прашница Дџовнал*, 222). Такође напомињу да је Никонов *Триод* рађен по старим српским књигама (*Н. г.*, 251), као и да је српски патријарх Гаврило, назван једним од „источних патријараха“ служио у Недељу православља у Москви (*Н. г.*, 286). Пишући о садржају кувеџдинске диблитеке 1937. године, Сава Петковић помиње и *Прашчицу џроџиво воџросов расколнических*, објављену у Москви 1752. године (Петковић, 36). На Никоновом сабору из 1655. године учествовао је и пећки патријарх Гаврило, и то је била својеврсна српска верификација руске реформе (Чурчић, *Србљаци у ХVIII веку*, Српске књиге и српски писци ХVIII века, 44).

⁸ Павић, *Исџорија, сџалез*, 91.

⁹ Лалић, 465.

богослужбени живот, да се одржи верност православљу — да се добије извесна *іараніија* православности,¹⁰ да се буде близак са словенским језиком,¹¹ да се укључи у просветитељске токове, једном речју — да се одржи идеја о словенском заједништву.¹² Наравно, она долази и као јак и неизбежан одговор на римокатоличку пропаганду и насиље.¹³

Русија је излазила у сусрет таквим очекивањима и сама их радо охрабривала. Тако је настао феномен — *верско-језичка солидарност Руса*, који је очигледан у бројним предговорима руских књига у којима се помиње да су књиге намењене не само Русима него и онима који *доіоуіодним језиком словенским іоворе іо друіим земљама*¹⁴

Срби су имали почетком XVIII века два језичка израза: народни и српскословенски, који су се узајамно преплитали.¹⁵ Рускословенски језик, односно руска редакција црквенословенског језика¹⁶ преузима доминацију код Срба у четвртој деценији XVIII века,¹⁷ и то преко школа и богослужбених књига.¹⁸ Руски учитељи и у Београду, а поготово у Карловцима, донели су нови црквени језик — рускословенски, и угнездили га у само средиште српског школског система. Његово даље ширење обезбеђивали су ученици руских учитеља, као и ученици тих ученика.¹⁹

Руске књиге и култура, буквари, граматике, доводе до продирања рускословенског језика и потискивања старе српске рецензије старословенског језика.²⁰ Познато је да је Максим Суворов мислио да је српска варијанта старословенског девијација једино могуће руске редакције.²¹ Он није био усамљен у веровању да је рускословенски — или, како је називан са интенцијом, *славенски* — у ствари прводитна варијанта старословенског језика Кирила и Методија.²² Рускословенски језик, међутим, представља прилагођавање старословенског језика руским могућностима изговарања,²³ управо оно што су и Срби потом урадили са њим — фонетски га модификовали и направили своју варијанту тог језика.²⁴ На територији Карловачке митрополије

¹⁰ Богдановић, *Сіара срійска књижевност*, 219.

¹¹ Ивић–Младеновић, 77.

¹² Ерчић, 124.

¹³ Остојић, 30.

¹⁴ Костић, *Гроф Колер*, 116.

¹⁵ Ивић–Младеновић, 71.

¹⁶ *Н. г.*, 77.

¹⁷ Костић, *Гроф Колер*, 66–67.

¹⁸ Остојић, 31.

¹⁹ Ивић–Младеновић, 77.

²⁰ Павић, *Исіорија, сііалез*, 90.

²¹ Остојић, 31.

²² Ивић–Младеновић, 77.

²³ *Исіо*.

²⁴ *Н. г.*, 78.

ова је промена држе продирала него у другим крајевима, али ни они нису били имуни на то. Године 1735. у шабачком дистрикту од шеснаест свештеника само су тројица знала да читају „по староме“.²⁵ Познато је и то да рускословенски продира у потпуности у административну кореспонденцију са устоличењем митрополита Викентија Јовановића.²⁶

Оваква језички конфузна ситуација довела је до тога да у језику дела Јована Рајића разликујемо четири слоја: српскословенски, рускословенски, руски књижевни језик XVIII века и српски народни језик, уз понеки елемент украјинског језика.²⁷ Аустроугарска царевина борила се против русификације, али се њена борба махом водила на образовном и политичко-економском, а много мање на богословском плану.²⁸ Период русификације и проруске духовне оријентације траје од 1690. до 1770. године, када започиње напад бечког просвећеног апсолутизма, који за циљ има да заврши са овим симпатијама.²⁹

Улога карловачких митрополита у русификацији култа

Русификација култа у првој половини XVIII века³⁰ несумњив је и очигледан феномен. Она се јављала на више нивоа. Мења се богослужбени језик, набављају нове богослужбене књиге, проширује (али и скраћује!) календар, уводе литургијски обичаји других средина,³¹ а уз њих и њима сродна богословска тумачења и разумевања литургијског живота. Овај феномен је на одређени начин започео и раније, у XVII столећу. Тако је Димитрије Богдановић писао о утицају који руски годишњи богослужбени круг, изражен у *Минејима*, има на српску средину. Током XVII века дошло је до проширења јужнословенских календара рускословенским култовима. Оно још увек не потискује старији богослужбени корпус књига, али је тај процес индиректно омогућен. Богдановић пише:

Зато се у овом раздобљу још не може говорити о потискивању србуљске традиције руском књигом. То је знатно каснија појава. Улога и допринос руске Црквене књижевности у овом раздобљу су у нечем другом: у проширивању јужнословенског календара руским култовима, а с тиме и српске културноисторијске свести елементима руске и опште историје.³²

²⁵ Веселиновић, *Србија ѿд аустријском влашћу 1718–1739*, 140.

²⁶ Ивић–Младеновић, 78.

²⁷ Терзић, 141.

²⁸ Ивић–Младеновић, 76.

²⁹ Костић, *Гроф Колер*, 15.

³⁰ Павић, *Историја, сѿалез*, 89.

³¹ На пример, на крају Римничког Србљака дописали су руком величанија за све светитеље, јер их нема у самим службама, што значи да је то била богослужбена новина (*Римнички Србљак* МСПЦ [№ 264], лист 262), где се означава и украјинско порекло ових богослужбених новина. О кијевском пореклу величанија постоје и друга сведочанства (*Прашчица духовнаја*, 301).

³² Богдановић, *Сѿара срѿска књижевност*, 219.

XVII век представља период у коме ће ова русификација бити стварно извршена. Долазак руских учитеља, доминација рускословенског језика³³ и сви потоњи у овом раду описани феномени омогућиће поменути процес, који је захватио богослужбени живот Карловачке митрополије. Р. Веселиновић записује:

Руски утицај овладао је у књижевности и богослужењу преко руских учитеља Максима Суворова, Мануила Козачинског и других учитеља који су радили у новооснованим словенским и словенско-латинским школама у којима се учило по руским уџбеницима.³⁴

Када се помињу црквени прелати који су највише допринели русификацији српске средине уопште, а култног живота посебно, онда се обично истичу имена Мојсија Петровића,³⁵ Викентија Јовановића и Павла Ненадовића. То је потпуно логично, јер су управо ови митрополити највише радили на развоју школства код Срба. Школство је, пак, било с једне стране повезано са Русима (директно, преко: М. Петровића, В. Јовановића или, индиректно, преко: П. Ненандовића — који није имао Русе за магистре, али је ипак имао руске ђаке, дакле, људе који су и сами били под утицајем руске културе и духовности³⁶). С друге пак стране, школовало се у првој мери управо за богослужење, за култне радње.

Што се митрополита Мојсија Петровића тиче, треба знати да је он имао одређену дистанцу према процесу русификације култа. Када пратимо кореспонденцију коју је имао са Максимом Суворовим, то постаје очигледно. У писму од 15. марта 1727. године Суворов, пишући митрополиту, не либи се да се меша у проблеме расподеле свештеника по парохијама, кажњавања свештеника затвором и укидања локалних литургијских обичаја.³⁷ У овом ће писму Максим Суворов упутити предлог митрополиту Петровићу који овај *неће*, али његов наследник Викентије Јовановић *хоће* прихватити:

Заповедите да се у велику Цркву дају новоштампане књиге [руске, прим. В. В.] и да се у складу што пише у њима *усклађује и исправља њоредок бојослужења*, а старе [српске, прим. В. В.] и расколничке [украјинске, прим. В. В.] треба узети.³⁸

На ово писмо митрополит Мојсије одговара из Беча, 9. септембра 1727. године. У њему одговара Суворову оштро, али коректно, рекавши да се, осим поучавања деце, у друге ствари, било оне политичке, било духовне, не меша

³³ Павић, *Историја, сѣалез*, 89.

³⁴ Веселиновић, *Србија њод аустријском влашћу 1718–1739*, 140.

³⁵ Коларић, 242.

³⁶ Уз чињеницу, коју увек ваља имати на уму, да је било више учитеља из Мале и Велике Русије него што су то само ови које обично наводимо као чланове делегација што су дошле на позив митрополита Мојсија Петровића и Викентија Јовановића.

³⁷ У четвртој тачки он предлаже укидање институције духовника и додељивање права исповедања свим свештеницима, с тим да народ иде код кога хоће.

³⁸ Руварац, *Писма Максима Суворова*, 82–83.

ни речју ни делом. Такође, да се не подсмева неукости клирика и лаика, јер из тога проистичу сукоби. Уколико би му ко зло учинио, нека се њему јави за сатисфакцију, а не да се сам расправља и свети. Давши му потребан новац, у свом одговору митрополит додаје *Цедуљицу са инстуркцијом* како се треба понашати према Суворову, намењену дворским службеницима. У њој говори да му треба скренути пажњу да престане да псује и обешчашћује своје ђаке, да их кори и подсмева им се говорећи „слепи Срби“, и да ни над којим ђаком нити пак другим човеком нема власт заповедати *или мењати шито у Цркви или изван ње*, нити пак да се меша у *наше Црквене обичаје*, него само да се бави оним што је у школи.³⁹ Из овога видимо да митрополит није био слепи поборник русификације у Карловачкој митрополији, како му се понекад приписује.

Карловачки митрополит Викентије Јовановић најодговорнији је за спроведену русификацију богослужбеног култа,⁴⁰ и то на првом месту присилним завођењем руских књига — од којих су најчувеније оних пет обавезних. То се види у *Посланици свешћенству из 1732. године*,⁴¹ у којој стоји да сваки парох мора да има Нови завет, Катихизис, Десетословије, Литургијар (Служабник) и Требник — московског или синодалног кијевопечерског издања.

Исту наредбу даје у својим *Правилима за ѱројојрезвићере од 3. марта 1733*,⁴² као и у трећој и четвртој тачки *Монашких ѱравила*, где пише да богослужбене књиге буду нова московска штампана издања, *и нико да се не дрзне да самовољно и ѱо сојственом нахођењу ради (врши службе), не ѱо само онако како је записано у ѱим књигама*.⁴³ У *Монашким ѱравилима* се број књига које ваља преузети из Русије, тачније Москве, и по њима вршити службе, како дневног круга, свете тајне и молитвословља, тако и саму Свету литургију — повећава.⁴⁴ Ових пет обавезних књига прописаних правилима за свештенике Викентија Јовановића помињу се и у опису генералне визитације протосинђела Арсенија Радивојевића, администратора Темишварске епархије, коју наводи Димитрије Руварац.⁴⁵

У *Ојису и ѱојису црква и свешћеника сремске епархије за 1732–3. годину*, коју је извршио архиђакон митрополита Викентија Јовановића Викентије Стефановић, заједно са егзархом Стефаном Стојковићем,⁴⁶ архиђакон Викентије житељима села Бешке (који су већ имали Апостол, Триод, Пентикостар,

³⁹ Н. г., 93–94.

⁴⁰ Остојић, *Досићеј Обрадовић у Хојову*, 335.

⁴¹ Гавриловић, *Историја*, 33.

⁴² Да шест пута годишње обилазе парохије, проверавају да ли свештеници имају пет обавезних књига и знају напамет обавезне догматске текстове и молитве (*Правила Мићројолића Викенћија Јовановића и Павла Ненадовића за ѱројојрезвићере*, правило 3, 275).

⁴³ Костић, *Гроф Колер*, 24–25.

⁴⁴ *Монашка ѱравила ВЈ*, 4.

⁴⁵ Руварац, *Темишварска епархија 1758. године*, 370.

⁴⁶ Руварац, *Срјска Мићројолија Карловачка*, 7.

Октоих и Пролог московски, као и Недељно поучење) саветује да обавезно купе Јеванђеље, Служабник, Минеје, Псалтир и „Типик леп московски“⁴⁷.

Исти ће архиђакон издати *Инширукцију свешћенству* 1732. године, која је важила до 3. марта 1733. године, кад су изашла литографисана *Свешћеничка љравила* митрополита Викентија Јовановића.⁴⁸ Архиђакон Викентије почиње своју инструкцију заповешћу да сваки свештеник мора да купи *љей књиља* — али да све буду московске или синодалне кијевске.⁴⁹ То је био почетак краја србуљских богослужбених књиља.

Без сваке сумње, *Монашка љравила*⁵⁰ Митрополита Викентија Јовановића су кључни документ из ког можемо да пратимо процес русификације кул-та у Карловачкој митрополији. Она су занимљива и по томе што у њима нема ритуалистичко-литурљичких детаља, него се у таквим случајевима увек указује на руску штампану богослужбену књиљу као узор и образац начина вршења службе. Наравно, основна интенција ових правила — поред дисциплинарне димензије, која доминира — била је и та да се монаштво Карловачке митрополије уведе у богослужбени ред и поредак Православне Цркве.

Трећи члан ових *Правила* предвиђа да свештеници и љакони служе *бољслужења* и *Свешће љљајне* на основу *Служабника* и *Тредника московских издања*, и то по поретку који је у њима записан, али и по упутствима која су им додата.⁵¹ У четвртом члану митрополит наређује да се држе посведневно богослужења и за њих користе богослужбене књиље нових московских издања, те да се све мора вршити по Типику — Уставу (али и по одредбама које за богослужење садрже Октоих и оба Триода, Минеји, Псалтир, Ирмологион и Часослов) који је тамо предвиђен. Све књиље, по митрополитовом изричитом наређењу, треба да буду нове московске штампе и „никако на неки други начин да се неко дрзне да врши службе него што пише у овим књиљама“.⁵² Фрушкогорско монаштво се пре ових митрополитових захтева руководило рукописним књиљама Јерусалимског типика Светог Саве Освећеног. Сачувано је доста рукописа овога типа. Навешћемо само неке: *Тљљик манасљљира Велике Реметље* (МСПЦ № 166) — није датиран; *Тљљик манасљљира Крушедола* (МСПЦ № 132) из XVI века; *Тљљик манасљљира Хољова* (МСПЦ № 20) из XVI века; *Тљљик манасљљира Велике Реметље* (МСПЦ № 130), писан 1631. године, као и *Тљљик манасљљира Крушедола* (МСПЦ № 67), који је написао јеромонах Марко Крушедолац 1757. године.

⁴⁷ Н. г., 10.

⁴⁸ Н. г., 21–23.

⁴⁹ Н. г., 21.

⁵⁰ АСАНУК МП А 1733, 118.

⁵¹ Ово ће у својим *Монашким љравилима* поновити Јован Рајић, позивајући се управо на овај члан Викентијевих *Правила*, уз напомену да се уз *Служабник* мора са посебном пажњом консултовати *Известљије учљљељноје* (*Монашка љравила* ЈР, Део 3, гл. 1, 1).

⁵² И ово Рајић понавља и разрађује (*Монашка љравила* ЈР, Део 3, гл. 1, 2).

Митрополит Викентије у петом члану *Правила* обавезује монаштво да служи Свету литургију свакога дана, као обавезно благодарење Богу, али и као благодарни спомен вечере Господње.⁵³ Што се заупокојених служби тиче, њихово обављање митрополит регулише на следећи начин: у осмом члану говори да се парусије врше по обичају јерусалимском и Свете Горе, у дане недељне, на Господње и Богородичине празнике, као и празнике светих са великим славословљем на сугубим јектенијама Литургије, вечерња и јутрења. Литија пак за упокојене обавезно се служи после отпуста свакодневнoг вечерња и јутрења, по чину који је по типичу написан и заповеђен деветим чланом.

Поред побројаних одредби, ова *Правила*, када је богослужбени живот у питању, доноси још две наредбе везане за монашку трпезарију као продужење таквог богослужења. Уводи се обавезно читање житија светих за време обеда (члан 10) и узношење Панагије у трпезарији (члан 11).

Митрополит у шеснаестом члану не заборавља ни евхаристијску побожност монаха и манастирских ђака и радника:

[...] дужни су *чесито* [подвукао В. В.] са покајањем и исповешћу пред оцем својим духовним чистити душу своју и дожанствених тајни заједничари бити.

И овде су присутна настојања да се монаштво образује. Тако петнаести члан предвиђа да монаси у свештеном чину неколико сати дневно обавезно изучавају дожанствене списе, а прости монаси (претпоставимо самим тим и неписмени) да *уче најамет* Оченаш, Декалог, Символ вере, Богородице Дјево и кратка тумачења ових текстова.

Мита Костић резимира последице ове митрополитове одлуке рекавши да од тада у српским црквама Карловачке митрополије званично престаје употреба штампаних и писаних србуљских црквених књига.⁵⁴

Судбина ових *Правила* и оног што се у њима захтева није била ни толико једноставна ни толико успешна. О томе имамо многа сведочанства. Једно такво сведочанство објавио је Чедомир Денић. Пишући о новонасталој ситуацији у манастиру Раваници код Ђуприје, након преласка ове територије из турских у аустријске руке, као и о реформи монашког живота коју је спроводио митрополит Викентије Јовановић, пружа нам низ важних података о томе. Из његове студије видимо како су наредбе из *Правила* одјекнуле у душама тадашњег монаштва и у којој мери су оне биле нешто *ново* за њих — односно *штаа ѡредсѡавља ѡродор нових литургијских обичаја у ѡадашњу срѡску средину* (питање по себи јесте шта је од тога већ раније постојало али

⁵³ Ово ће понављати и Павле Ненадовић у својим правилима, као и Јован Рајић, који ће, позивајући се на Ненадовићево наређење, писати о изузетној важности Евхаристије у дневном богослужбеном кругу и обавези да се она служи свакодневно (*Монашка ѡравила* ЈР, Део 3, гл.1, 3; 8).

⁵⁴ Костић, *Гроф Колер*, 26.

се због тешке ситуације под турским ропством изобичајило). Тај процес је описан у *Пројтоколу* манастира Раванице.⁵⁵

Денић наводи одломке из *Правила*, али и реакцију раваничких монаха из које се да види шта је новина за њих у ономе што тражи Митрополит. Раваничани, на наредбу да свештеници и ђакони служе *бојослужења и свеће ѿајне* на основу *Служабника* и *Требника московских издања*, одговарају да ће тако чинити од сада пошто таквог упутства *раније није било*. Такође, на одлуку да се за посведневна богослужења користе богослужбене књиге нових московских издања, те да се све мора вршити по типичу који је тамо предвиђен, раванички монаси обећавају да ће од сада вршити службу по овом правилу. Веома је занимљив одговор на одлуку да се Света литургија служи свакога дана. Монаси на то, обећавајући послушност, напомињу *да оваквој ѿравила до сада нису знали*, него да су Литургију служили само празником и недељом.⁵⁶

Када их питају за вршење литије за упокојене после отпуста вечерња и јутрења, калуђери одговарају *да ни ѿо нису радили*, али да ће набавити типик и радити. Исто, када је реч о узношењу Панагије у трпезарији, они одговарају да пошто то *од сѿарих времена ни наши сѿари нису радили, нисмо ни ми*, али да сада хоће.⁵⁷ Из тога видимо да код њих ипак постоји извесна свест о дисконтинуитету, о прекидању традиције којој сада настоје да се врате.⁵⁸

Раваничани су се трудили да набаве руске књиге, што се види из списка њихове библитеке, али су, као и остали манастири, избегавали да прихвате општежиће. И из ретких приватних библитека раваничких калуђера,

⁵⁵ Денић, Манастир Раваница, 86–87. Ову ситуацију могуће је пратити и у низу других манастира тога времена. Тако у рукописној књизи *Пројтокол брајских сабора манасѿира Раковца*, 1754. год. (МСПЦ №72), у одговорима на питања како се придржавају Викентијевих правила, раковачки монаси казују да све служе по типичу (3), имају потребне московске књиге (4), служе Литургију свакодневно (5), помињу покојнике на парусијама и сарандарима (8), литију чине за упокојене (9), читају житија Светих у трпезарији (10) и врше чин о панагији (11).

⁵⁶ Денић, *Манасѿир Раваница*, 88.

⁵⁷ *Н. г.*, 89.

⁵⁸ Постоји више докумената који то показују али је, можда, најбоље узети пример управо са простора Карловачке митрополије — чувени *Поменик Манасѿира Крушедола*, који се налази у Библиотеци муниципија Дробета Турн Северин у Румунији под сигнатурним бројем 14731. Овај документ, чије уводне напомене нас овде интересују, почео је да се пише око 1516. године (*Поменик Манасѿира Крушедола*, 65). У њему се да види, као што се из фототипски објављеног текста види (листови 2б и 3), да је помињање покојника на литији после вечерња и јутрења била редовна пракса у манастиру Крушедолу. Ту се регулишу и питања када се ова литија не врши (на Господње празнике, великог светог, у Четрдесетници када је Пређеосвећена служба, од Судоте Лазареве до Недеље Томине) и начин на који њу треба вршити. Он нам показује да је до тог прекидања традиције богослужбеног поретка дошло не тако давно у односу на ситуацију којом се овде бавимо, као и то да нису Турци били једини разлог који је до тога доводио.

као и из заједничке библиотеке, видимо да је било доста руских књига.⁵⁹ Тако је јеромонах Гаврило Старији имао московски Устав, Гаврило Млађи — молитвеник,⁶⁰ јеромонах Георгије, као и јеромонах Стефан — Часослов.⁶¹ Из каталога манастира Раванице који доноси Денић видимо да је манастир имао од московских издања: Јеванђеље, Апостол, Ирмологију, Минеје, Тредник, Служабник, Октоих, Пролог, Псалтир, Типик, Триод, Часослов, од којих неке у више примерака.⁶²

Конкретни примери русификације

Приликом описа увођења нових литургијских пракси и обичаја у молитвени живот Карловачке митрополије ми смо, по правилу, настојали да тај прелаз *идентификујемо* и *ојишемо*, као и да укажемо на промене до којих је дошло не само у *начину вршења* него и у *начину разумевања* појединих светих тајни и обреда. Питање настанка управо оваквих форми у предлошцима који су послужили као извори за њихово преношење у молитвени живот Цркве Карловачке митрополије, разлози који су довели до њиховог појављивања, овде су само спорадично, када је то било крајње неопходно, *доишциани*, али не и подробно *изучавани*. Другачији приступ би неизбежно проширио границе овог рада и прекорачио његове тематске оквире.

Када смо писали докторску дисертацију о српској литургијској теологији и пракси XVIII столећа, по природи ствари, морали смо да своја истраживања сузимо на један одређени број рукописа. То је донело многе практичне последице, на првом месту у избору богослужбеног материјала који смо користили приликом анализе. Од домаћих књига занимале су нас штампане србуље и рукописи не старији од XV и не млађи од XVIII века. Они нам показују каква је била богослужбена пракса у Српској Цркви на коју је извршен утицај са руске стране. Од руских и малоруских занимале су нас штампане књиге из XVII и XVIII века, јер су оне биле канал којим су утицаји бивали преношени.

У наставку истраживања проширили смо корпус рукописне грађе коју истражујемо. Обрадили смо једну нову категорију извора — архијерејске

⁵⁹ Денић, Манастир Раваница 92. Идентична ситуација је и са већином других манастира. Као пример узмемо само манастир Бешеново, који је, поред богате библиотеке богослужбених књига, имао и класична дела *Камен вере* и *Кључ разумевања* (Опис библиотеке манастира Бешенова, АСАНУК МПА 8 — 89/1775) или манастир Беочин. У рукописној заоставштини професора Лазара Мирковића налази се и попис *Рукојиса и старијих иштампаних књига манасџира Беочина*, написан јула 1926. Међу 24 штампане старе књиге налазе се и наслови попут: *Камен вере*, Кијев, 1730, *Мач духовни* Лазара Барановића, Кијев, 1666, *Жезал ујрављања*, Москва, 1666, *Православно исјоведаније* Петра Могиле, Москва, 1763. и др. Од рукописа су најзанимљивији *Монашка љавила* Вићентија Јовановића од 6. маја 1733, као и Павла Ненадовића од 28. августа 1749. године — са печатом и потписом Павла Ненадовића (Библиотека П. Миловановића Орфелина, *Рукојиси и архивалије*, кутија 2).

⁶⁰ Денић, *Манасџир Раваница*, 94.

⁶¹ *Н. г.*, 95.

⁶² *Н. г.*, 109–134.

чиновнике, у временском распону од XIV до XIX века. Српски рукописни Архијерејски евхологиони деле се у две основне категорије. Једној припадају књиге тредничког, а другој служабничког (односно мешаног типа). У првој доминирају требе и молитве, од којих су неке карактеристичне за епископску службу,⁶³ а друге одликују и презвитерску.⁶⁴ Друга пак категорија обухвата поретке вршења светих литургија као доминантно текстуално штиво,⁶⁵ док су други текстови, тредничког типа, у секундарној позицији. Ови су чиновници — попут *Архијерејски чиновник* ДЕЧ Рс № 134 почетак XVI века (око 1500), или *Архијерејски чиновник* НБС Рс № 374, крај XV века средина и крај XVII века — најчешће презвитерски служабници намењени, прилагођени употреби епископа. То је била стандардна процедура у средњем веку, а одвијала се тако да су на маргинама рукописа дописиване рубрике архијерејског литургијског поретка. Оне су могле бити и илустроване, а обично су писане другачијим мастилом, најчешће црвеним.⁶⁶ Ту се може пратити, као што ће бити показано, каква је била ситуација у српској богослужбеној пракси пре доласка нових литургијских обичаја, како су они у њу улазили и какве су последице тих догађања.

Промене у богослужбеној пракси Руске Цркве настале су током XVII века. То важи и за Малу и за Велику Русију. У коренима тих промена налазе се ревизије богослужбених књига — украјинска, коју је спровео митрополит Петар Могила,⁶⁷ и руска, изведена нешто касније са благословом Патријарха Никона.⁶⁸ Пол Мајендорф, аутор монографије о Никоновој реформи, као и познате студије о Могилиној, мисли да је Могилина реформа, без обзира на њене очигледне латинствујуће елементе, квалитетнија и по Цркву боља.⁶⁹

Када је био потврђен за митрополита, Петар Могила се, у оквиру својих шире спроведених реформи у црквеном животу, поред организовања образовања, посветио и издаваштву. Године 1646. објављује чувени *Евхолоџион* или *Тредник*, у коме даје екстремно проширене рубрике — обреде и службе прати предговорима и тумачењима која је преузео из римског *Риџуала* папе Павла V. Истовремено је неке обреде преструктурирао, а молитве мењао по

⁶³ *Архијерејски чиновник* НБС Рс № 100, почетак XIX века, са великим освећењем храма, *Архијерејски чиновник* НБС Рс № 64, 1746. године, са разрешним молитвама за мртве над гробом и сл.

⁶⁴ *Архијерејски чиновник* НБС Рс № 66, шеста деценија XVIII века — пример је мешаног тредника, док је *Архијерејски чиновник* НБС Рс № 67, крај XVIII века, типични парохјални тредник прилагођен употреби епископа.

⁶⁵ *Архијерејски чиновник* НБС Рс № 374, крај XV века средина и крај XVII века и *Архијерејски чиновник* НБС Рс № 640, око 1688. и 1705.

⁶⁶ *Архијерејски чиновник* НБС Рс № 374, крај XV века средина и крај XVII века л. 22а, 35б итд.; *Архијерејски чиновник* ДЕЧ Рс № 134 почетак XVI века (око 1500), 29 а, 60а и т.д.

⁶⁷ О Могилиној ревизији: Meyendorff, P. *The Liturgical Reforms of Peter Moghila*; Успенски, *Колизја гвеју шеолоџија*, 18–24;

⁶⁸ О Никоновој ревизији: Meyendorff, P. *Russia, Ritual and Reform*, 27–123; Успенски, *Колизја гвеју шеолоџија*, 6–17.

⁶⁹ Meyendorff, P. *The Liturgical Reforms of Peter Moghila*, 114

узору на латинске текстове.⁷⁰ Могилу је више фактора навело да то учини. Један од њих био је полемичко-одбрамбене природе. Њега је посебно иритирало писање Касијана Саковича, сина православног свештеника и предавача у Кијевској академији, који је после постао унијата и великом енергијом нападао православне: да не знају ништа о материји, форми и интенцији сакраменталног живота, да верују на три различита начина у то како се врши освећење Светих Дарова — на проскомидији, речима институције и епиклезом и сл.⁷¹ Да би одговорио на ове оптужбе, Могила пристаје да се креће и мисли у једној новој стварности, несвесно прихватајући њену скривену потку, сами њен темељ. Он је једноставан: оно што се дешава и што нормира богословље у римокатоличким срединама нормативно је и за све друге; мислити у другачијим категоријама, богословствовати другачијим појмовником, веровати, искуствовати и то преносити у различити идејни склоп — није израз легитимне другачијости, него теолошке (у ширем контексту: цивилизацијско-културолошке) инфериорности. Само је она теологија зрела, валидна, призната и прихваћена која се изражава на један и једини могући начин. Ову скривену отровну удицу епохе није прогутао само Могила. На њу су пристајали и неки пре, и многи после њега. То је потом узроковало чувено „вавилонско ропство Цркве“, конфесионално богословље, промене у црквеној уметности и свим другим аспектима црквеног живота. Пол Мајендроф прецизно описује Могилино дело називајући га „сакраменталном теологијом израженом посттридентинским формулацијама“⁷². Флоровски не греша када каже да је „у целини светотајинска теологија изражена у Могилиним литургијским предговорима у потпуности западна. Оно што је проистекло из *Евхологиона* је радикална и потпуна латинизација источних обреда.“⁷³

Могила је за свој рад на реформи богослужења користио превод *Римској Ритуалу* далматинског језуита Бартолда Кашића из 1637. године. То је издање *Rituale Romanum, Urbani VIII pont. max. issu editum, illyrica lingua Romae, MDCXL, Ritual Rimski istumacen slovinski Po Bartolomeu Kasichu Popu Bogoslovci*, 1640.

Флоровски понавља да није у реду кривити само Могилу за латинизацију православља у Пољској, пошто је овај процес почео много пре њега. С друге стране, он јесте допринео највише од свих као организатор, литургијски реформатор и просветар, да се дух криптороманизма прошири.⁷⁴ Наводимо, *in extenso*, текст оца Георгија:

Он [Могила — прим. В. В.] је основао римокатоличку школу у Цркви и генерацијама су православни свештеници подизани у римокатоличком духу

⁷⁰ Florovsky, 71.

⁷¹ Meyendorff, P. *The Liturgical Reforms of Peter Moghila*, 106–107.

⁷² *H. g.*, 110.

⁷³ Florovsky, 71.

⁷⁴ *H. g.*, 74.

и подучавани на латинском. Он је богослужења ускладио са римским духом и стога латинизовао менталитет и психологију, саму душу православних народа. Могилин унутрашњи отров, тако да кажемо, био је много опаснији од Уније. Унији се могло одупрети и њој се одупирало посебно у моментима када је насилно наметана. Али Могилин криптороманизам продирао је тихо и неосетно скоро без икаквог отпора. Наравно, често се говорило да су Могилине интервенције биле само спољашње и да су се тицале само форме а не суштине. Оваква мишљења игноришу истину да форма обликује суштину и да уколико нека непримерена форма и не уништи суштину, ипак спречава њен природни развој. Ово је стварни значај псеудоморфозе.⁷⁵

Пример за то можемо видети у уводним рубрикама Канона Евхаристије *Служабника* епископа Арсенија Желиборског, где пише:

Јереј возглашава: Благодат Господа нашега [...] Јереј *руке и очи уздиже а заједно са њима и мисли* и говори велегласно: Горе имајмо срца! Јереј, са *распростирајем рукама, њриклања љаву* ка дожанском жртвенику говорећи: Заблагодаримо Господу! Тада јереј, *њриклонивши љаву ниско*, говори молитву ову тајно: Достојно је и праведно [...].⁷⁶ [сва подвлачења В. В.]

Отац Георгије указује и на то да је цео литургијски пројекат Петра Могиле био повезан са проунијатским илирским покретом. Ту је своју улогу одиграо и Јурај Крижанић.⁷⁷ Али Флоровски овде губи из вида чињеницу да је Крижанић имао додир са литургијским реформама у Русији, али не Могилиним, него Никоновим.⁷⁸

Москва покушава да понови Могилину реформу књига.⁷⁹ То је дело патријарха Никона (1605–1681), чије је име постало знак или симбол промене. Основна намера, барем она која је јавно говорена, да се руске књиге ускладе са древном литургијском праксом, Никоновом реформом није била испуњена. Они богослужбене књиге нису ревидирали по старим рукописима,⁸⁰ него су постојали други извори за нове књиге. Пол Мајендорф мисли да она није представљала латинизацију, него последњи велики утицај Византије на Русију.⁸¹

Никонов *Служабник* из 1655. године у великој је мери превод венецијанског *Евхолоиона* из 1602. године, све до најмање рубрике.⁸² Извори за први нови

⁷⁵ Н. г., 72.

⁷⁶ *Служабник*, (1646), лвовски, епископ Арсеније Желиборски, 137.

⁷⁷ Florovsky, Ф. 170, 303.

⁷⁸ В. више у: Ivan Golub, *Križanić*, Zagreb, 1987.

⁷⁹ Florovsky, 91. Могилина реформа, али и он сам, биће критички вреднована од апологета Никонове реформе богослужбених књига у познатом делу *Прашчица духовнаја*. Тамо на питање да ли је Могила православан и да ли његов *Тредник* садржи погрешних учења анонимни приређивачи пишу да Могила православан јесте док *Тредник* садржи грешке које ипак нису у категорији јереси (*Прашчица Дховнаа*, 351).

⁸⁰ Успенски, *Колизација двеју теологија*, 9.

⁸¹ Meyendorff, P, *Russia, Ritual and Reform*, 226.

⁸² Н. г., 138.

Никонов *Служабник* из 1655. године били су: грчки *Евхолоион* (1602⁸³) из Венеције и *Служабник Сѣрајѣински* (1604⁸⁴), епископа лавовског Гедео-на Балабана.⁸⁵ За издање из наредне 1656. године проширен је број изво-ра реформе, и то на следеће текстове: *Одјовор Паѣријарха царѣградскої Пајсија на ѣишања О црквеним ѣошредама*, о којима му је писао 1656. године патријарх Никон, *Служабник* Кијево-печерске лавре из 1620. године, Јелисеја Плетеничког, и *Служабник Пеѣра Моїиле* (1629).⁸⁶

Треба знати да су римокатолици православнима и у Украјини и у Русији замерали непостојање јединствених и једнообразних литургијских књига. То је била омиљена мета римокатоличке полемичке пропаганде. Они су то сматрали суштинским недостатком (намерно), заборављајући при томе да је литургијска једнообразност⁸⁷ релативно нов феномен и за њихову Цркву, а при томе ни на који начин и гаранција правоверности.⁸⁸ То је и био један од разлога да се изведу реформе књига у обе средине, али и да се учини све да се оно што је са приличном муком остварено сачува од будућих промена. Тако је руски Сабор из 1667. године закључио поводом Никоновог *Служабника*:

Књига Служабник онако као што је раније исправљена и одштампана и у оном виду у ком је стављена на увид целом свештеном Сабору, који ју је дрижљиво прегледао, и штампана године 1667, нека се и у будуће штампа тако, и од сада нека се нико не усуди да у свештенорадњи штогод уметне, изостави или измени. Чак и уколико вам анђео (после нас) буде говорио нешто друго, немојте му веровати.⁸⁹

То није било баш тако. 18. марта 1699. патријарх руски Адријан је наредио да се из *Служабника*, из Василијеве Литургије, избаце рубрике о благосиљању приликом изговарања Речи установљења. На основу тога објављен је *Служабник* из 1699. године у Москви и у тој варијанти се од тада стално штампа.⁹⁰

Ако хронолошки погледамо неколико издања *Служабника* пре и после патријаха Никона, као и остале његове књиге, сагледаћемо почетак латинизације у Руса.

⁸³ Успенски, *Колизѣја двеју ѣеолоѣија*, 16.

⁸⁴ *Н. г.*, 17–18.

⁸⁵ *Н. г.*, 14.

⁸⁶ *Н. г.*, 18.

⁸⁷ О томе видети више: Вукашиновић, 148.

⁸⁸ Meyendorff, P. *The Liturgical Reforms of Peter Moghila*, 104.

⁸⁹ Успенски, *Колизѣја двеју ѣеолоѣија*, 11. Ово нас неодољиво подсећа на сличну ситуацију на Тридентинском концилу и ревизију богослужбених књига коју је Римокатоличка Црква спровела након њега. И тамо су промовисани исти идеали једне, непроменљиве, свеобавезујуће богослужбене књиге (Вукашиновић, 28–31).

⁹⁰ Успенски, *Колизѣја двеју ѣеолоѣија*, 57.

Московски *Служабник* из 1651. године, објављен у време патријарха Јосифа, предвиђа метаније приликом изговарања *Речи установљења*.⁹¹ Тај ће исти *Служабник* Никон 1652. године прештампати. У његовом првом реформисаном издању *Служабника* из 1655. године ова напомена нестаје, али се појављује друга, да се у том моменту благосиљају принесени дарови.⁹² Те године је било три издања и сва су мењана,⁹³ а касније је откривено и четврто,⁹⁴ у коме је благосиљање код Златоустог одстрањено, али је код Василија остало.⁹⁵ Нову верзију објавио је Никон следеће, 1656. године.

Веома је важно истаћи да су све ове штампане руске и малоруске књиге биле у богослужбеној употреби код Срба. Оне су, такође, служиле и као предлошци за евентуална преписивања, али и као извори из којих су се и свештеници и верници учили и начину и разумевању молитвеног живота Православне Цркве.

Поређење постојеће богослужбене литературе код Срба, штампане и рукописне, и ових нових, руских и украјинских књига донело је занимљиве резултате. Овде су највећим делом, али не и у потпуности, узимане у обзир рукописне књиге, управо са територије Карловачке митрополије, које указују на ситуацију са којом се срео руски корпус књига који је, на овај или онај начин, нашао свој пут до српских храмова, школа и домова у XVIII веку. На одређеним карактеристичним примерима из Архијерејских чиновника и свештеничких *Служабника*, *Тредника* и *Минеја* илустроваћемо поменуте промене.

Служабник

Из Архијерејских чиновника и *Служабника* обрадићемо три карактеристична момента из сваке од Литургија.

а) Литургија Светог Јована Златоустог

Проскомидија

Сам чин Проскомидије у српским рукописним *служабницима* које смо обрадили је веома занимљив и готово идентичан. Тако сви до једног помињу

⁹¹ *Н. г.*, 24–25.

⁹² *Н. г.*, 25. У *Прашчици духовној* се даје аполигија клањања приликом изговарања *Речи установљења*, уз објашњење да само клањање, уколико не садржи веровање у освећујућу моћ речи, није грех. Овом приликом се клањање оставља на вољу свештеника (*Прашница Духовна*, 331).

⁹³ Успенски, *Колизација двеју теологија*, 25.

⁹⁴ *Н. г.*, 26.

⁹⁵ *Н. г.*, 28 (Ову варијанту, иначе, коментарише Пол Мајендорф).

вађење само *једне честице* из треће просфоре за све чинове светих.⁹⁶ Типичан текст је следећи:

Силом часног и животворног Крста, часних небеских Сила бестелесних, часнога славнога пророка претече и крститеља Јована, светих славних и свехвалних Апостола, међу светима отаца наших јерараха Василија Великога, Григорија Богослова и Јована Златоустога, Атанасија и Кирила, Саве Српског и свих светих јерараха, светога апостола и првомученика и архиђаконa Стефана, светих великомученика Георгија, Димитрија, Теодора и свих светих мученика, преподобних и богоносних отаца наших Антонија, Јефимија, Саве, Онуфрија, Атанасија Атонског и Симеона Српског и свих преподобних. Светих бесредбеника и чудотвораца Козме и Дамјана, Пантелејмона и свих светих бесредбеника, светих и праведних богоотаца Јоакима и Ане, светог *чији је дан* и свих светих чијим молитвама посети нас Боже и тако узевши честицу полаже је на ту, леву, страну.⁹⁷

У рукописима овога доба који су српског порекла помињу се свети Срби, најчешће Свети Сава и Симеон,⁹⁸ а у онима који су друге, рецимо дугарске редакције, нема помена светих Срба.⁹⁹ Тако је могуће и онима који нису стручни у распознавању писма обеју редакција да виде са неком почетном извесношћу где би који рукопис могао припасти.

Штампане србуљске књиге, наравно, преузимају у чину проскомидије и имена светих Срба. Светог Саву и Симеона Мироточивог помињу оба савремена Служабника: Божидара Вуковића¹⁰⁰ и Гораждански служабник.¹⁰¹

Проскомидија је у овим текстовима једноставније структуре и има националне светитеље. То је било промењено доласком руских књига.

Тројар Трећеј часа

Не постоји директни писани траг ни у једном рукописном Служабнику што смо га консултовали који би говорио о постојању тропара Трећег часа — ни у Литургији Светог Јована Златоустог ни у Литургији Светог Василија Великог. Нема га, самим тим, ни у једном Служабнику богате и славне крушедолске ризнице, која је једним делом сачувана у легату Радослава Грујића. За овај неприродни уметак не знају текстови Златоустове службе из XIV,¹⁰²

⁹⁶ *Служабник* (XV и XVII век), Крушедол, МСПЦ, Београд, № 108, 5. Пракса узимања једне честице за помињање светих се налази у Филотејевом *Дијатаксису* из XIV века (Meuendorff, P., *Russia, Ritual and Reform*, 150); Красноселцев, *Машеријали*, 45.

⁹⁷ *Служабник* (XVI век), Крушедол, МСПЦ, Београд, № 117, 7.

⁹⁸ *Служабник* (XVI век), Велика Ремета, МСПЦ, Београд, № 214, 5.

⁹⁹ *Служабник* (XVI век), Крушедол, МСПЦ, Београд, № 215.

¹⁰⁰ *Служабник* (XVI век = 1519/20.), Божидар Вуковић, МСПЦ, Београд, № 253, 6.

¹⁰¹ *Служабник Гораждански*, МСПЦ Грујић, 1519/20, (№ 318), 4.

¹⁰² *Служабник* (XIV век), Крушедол, МСПЦ, Београд, № 227, 37.

XVI,¹⁰³ XVI,¹⁰⁴ XVI¹⁰⁵ и XVII¹⁰⁶ века. Нема га ни, међу њима усамљени, велико-реметски рукописни Служабник из XVI века,¹⁰⁷ као ни Служабник бугарске рецензије, из неидентификованог фрушкогорског манастира.¹⁰⁸

Оно што је вероватно послужило као полазна тачка за институционализацију приватне молитвене праксе, клањања и мољења у себи и по слободном нахођењу било је познато место које видимо само у крушедолском Служабнику из XV–XVII века, где после молитве епиклезе пише:

[...] и када хоће јереј да врши призивање Светога Духа и саврши свете дарове одлаже ђакон рипиду или покровац које је држао у рукама прилази ближе јереју и клањају се обојица пред престолом *молећи се у себи* [...] ¹⁰⁹

При томе нема напомене *иша* и *како* том приликом читају. Оваква ситуација је и у рукописном Служабнику манастира Ораховца из 1635. године.¹¹⁰ Архијерејски чиновници добрим делом знају за ово упутство и самим тим немају тропар.¹¹¹

Тропар трећег часа налазимо у рукописном Служабнику из XVI и XVII века, неодређеног порекла, који се налази у Грујићевој збирци у МСПЦ. Након молитве епиклезе рубрике предвиђају да свештеник и ђакон, клањајући се, говоре три пута: *Госйоде који си...*¹¹²

Појављивање Тропара трећег часа у српској догослужденој пракси епископ Атанасије Јевтић с правом је везао за рачанску преписивачку радионицу. Један од најпознатијих и најранијих примера за то је *Архијерејски чиновник* из НБС, који се чува под сигнатуром Рс 640. Први, већи и за нас важнији део овог рукописа настао је у рачанском скрипторијуму, највероватније у скиту Св. Ђорђа у Бањи крај Раче око 1688. године. Написао га је Христофор Рачанин.¹¹³ За њега је владика Атанасије Јевтић утврдио да је препис руског

¹⁰³ *Служабник* (XVI век), Крушедол, МСПЦ, Београд, № 4, 54.

¹⁰⁴ *Служабник* (XVI век), Крушедол, МСПЦ, Београд, № 117, 26.

¹⁰⁵ *Служабник* (XVI век), Крушедол, МСПЦ, Београд, № 238, 29.

¹⁰⁶ *Служабник* (XVII век = 1601), Крушедол, МСПЦ, Београд, № 224, 22.

¹⁰⁷ *Служабник* (XVI век), Велика Ремета, МСПЦ, Београд, № 214, 29.

¹⁰⁸ *Служабник* (XVI век), МСПЦ Грујић, (бр. 50) 25.

¹⁰⁹ *Служабник* (XV и XVII век), Крушедол, МСПЦ, Београд, № 108, 30.

¹¹⁰ *Служабник* (XVII век = 1635), Манастир Ораховица, МСПЦ Грујић, (№ 84), 25.

¹¹¹ У Златоустовој Литургији: *Архијерејски чиновник* ДЕЧ Рс № 126, крај XIV века (1395/00), л. 95 а и б; *Архијерејски чиновник* ДЕЧ Рс № 129, друга или трећа деценија XV века (1415/1425) и додаток из тридесетих година XVI века (око 1530), л. 26 а и б; *Архијерејски чиновник* ДЕЧ Рс № 134 почетак XVI века (око 1500), л. 44а; *Архијерејски чиновник* НБС Рс № 374, крај XV века средина и крај XVII века, л. 41а. У Василијевој служби: *Архијерејски чиновник* ДЕЧ Рс № 134 почетак XVI века (око 1500), л. 67б; *Архијерејски чиновник* ДЕЧ Рс № 129, друга или трећа деценија XV века (1415/1425) и додаток из тридесетих година XVI века (око 1530), л. 47а.

¹¹² *Служабник* (XVI и XVII век), МСПЦ Грујић, (№ 121), 43.

¹¹³ *Ойис Тирилских рукописа НБС*, књига прва, Љ. Штављанин Ђорђевић (пр.) и др., Београд, 1986, 324–327.

старообредничког архијерејског чиновника који највероватније покрива богослужење из периода од 16. до прве половине 17. века, дакле у прениковско доба.¹¹⁴ Владика Атанасије вели да су овакав поредак „употребљавали старообредници и до једној од њих рукописа, њређиостављамо, дошли су и наши рачански учени монаси [...] [подвукао В. В.]“¹¹⁵ Он потом помиње да постоје још два (односно *џри*, пошто на крају своје књиге прибраја и *Архијерејски чиновник Миџројолиџа црнојорској Саве Очиниџа* с краја 17. века¹¹⁶) скоро истоветна преписа ове варијанте архијерејске службе. То су *Архијерејски чиновник из 1686. Христџофора Рачанина* МСПЦ Рс 252, као и *Чиновник из друје деценије 18. века*, који се налази у ПБ Рс 21.¹¹⁷ Настављајући своју анализу овакве ситуације у рукописном наслеђу, владика закључује да „оваквог архијерејског чиновника са овим додатним молитвама нема уопште у дотадашњем српском рукописном предању, али је ето, доспео из Русије и до српских калуђера у Рачи — истина тек *крајем 17. века...* [подвукао В. В.]“¹¹⁸ То је, међутим, ипак *један од мојуђних начина* на који су Рачани могли доћи до свог предлошка. Ми смо, у међувремену, прочитавши ова драгоцена запажања епископа Атанасија и пошавши у потрагу за још којим рукописом ове фамилије открили још један препис оваквог поретка Свете Литургије који је, барем како је на први поглед могло изгледати, старији од подројаних, и то најмање пола века. То је Архијерејски чиновник из манастира Високи Дечани, који се чува под сигнатуром ДЕЧ Рс 135 и који је доста дуго, најмање тридесет година, и на многим местима био датиран као књига са краја 16, односно почетка 17. века.¹¹⁹ Његово постојање отворило је још једну могућност — да су Рачани *са овоја њредлошка мојли њрејисиваџи своје књиге*. То би се дало установити упоређивањем текстова поменутих српских варијанти и руске службе. Уколико феномен који је Атанасије Јевтић назвао „другачијим распоређивањем (елемената службе) током [...] преписивања“¹²⁰ — односно интервенисањем у руски текст приликом преписивања — постоји и у дечанском рукопису и уколико се та решења поклапају са рачанским, онда Рачани нису радили са руским, него са дечанским текстом, а ауторе тих интервенција треба тражити на неком другом месту, а не у рачанском скрипторијуму.

¹¹⁴ Јевтић, 163.

¹¹⁵ Јевтић, 164.

¹¹⁶ Јевтић, ф. 4 597.

¹¹⁷ Јевтић, ф. 1, 163.

¹¹⁸ Јевтић, 165.

¹¹⁹ Мирјана Тодоровић Шакота, *Инвенџар рукописних књига дечанске дидлиџеке*, Конзерваторски и испитивачки радови, Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије, Књига 1, Београд, 1956, 209; Богдановић, Д., *Инвенџар џирилских рукописа у Јуџославији (XI–XVII века)*, Београд, 1982, 139; Радоман Станковић, *Извешџај са службених џуџовања у манастир Високе Дечане*, Археографски прилози 8, Београд, 1986, 183.

¹²⁰ Јевтић, 165.

Међутим, и нажалост, ствари ипак, како за сада изгледа, не стоје тако. Новија филигранолошка истраживања показала су да је овде реч о доста млађем рукопису, и то из друге деценије 18. века, негде између 1710. и 1720. године.¹²¹ На основу детаљног научног описа рукописне збирке манастира који је урадила екипа стручњака Археографског одељења и који треба да ускоро буде објављен¹²² стиче се утисак да је ово, ново датовање тачније. У прилог томе говори и писмо овог рукописа, које по типу припада писмима школе Рачана и има облежја српске редакције са рускословенским утицајем. Н. Синдик је претпоставила да је рукопис настао у преписивачкој школи Кирпијана Рачанина у Сентандреји.¹²³ Било како било, треба знати да ови рачански чиновници имају Тропар трећег часа.¹²⁴

У штампаним србуљским служадницима тропар Трећег часа нигде се директно не помиње,¹²⁵ али се помиње заједничко мољење Ђакона и свештеника.¹²⁶ Иста је ситуација и у *Служаднику* Вићенца Вуковића, штампаном 1554. године у Венецији (са прештампаним поговором Божидара Вуковића и додатком јеромонаха Пахомија „от Црне Горе и Реке“).¹²⁷

¹²¹ Мирослава Гроздановић Пајић и Радоман Станковић, *Рукописне књије манастира Високи Дечани*, књ. друга: водени знаци и датирање, Београд, 1995, 48.

¹²² Захваљујем се Археографском одељењу НБС што су ми омогућили увид у овај текст пре његовог објављивања.

¹²³ Занимљиво је да међу рукописима ове радионице нико од аутора који су се њима бавили не убраја и овај рукопис. Тако М. Гроздановић Пајић, пишући о овом скрипторијуму, помиње, на пример, НБС 640 и друге познате рукописе, али не говори ни речи о овом тексту. (М. Гроздановић Пајић, *Хартија и водени знаци у руклописима Киријана Рачанина писаним у Сентандреји*, Архивски прилози 18, Београд, 1996.) Такође је није споменула ни М. Бошков у свом раду *Хронографи и писарска традиција Рачана*, ЗМСКЈ, књ. XXXVI, св. 3, Нови Сад, 1988. Тамо није, набрајајући места где се рачански рукописи налазе, споменула и дечанску Збирку (*Истио*, 369).

¹²⁴ У Златоустовој литургији: *Архијерејски чиновник* НБС Рс № 640, око 1688. и 1705, л. 77б и *Архијерејски чиновник* ДЕЧ Рс № 135, друга деценија XVIII века (1710–1720), л. 61б; и у Василијевој служби: *Архијерејски чиновник* НБС Рс № 640, око 1688. и 1705, л. 114а; *Архијерејски чиновник* ДЕЧ Рс № 135, друга деценија XVIII века (1710–1720), л. 95а.

¹²⁵ *Служадник* (XVI век = 1519/20), Божидар Вуковић, МСПЦ, Београд, № 253, 29.

¹²⁶ *Служадник Гораждански*, МСПЦ Грујић, 1519/20 (№ 318), 27. Овај се *Служадник* често погрешно датирао и атрибутовао. Тако је, на пример, назван: *Служадник јеромонаха Теодора*, а датован и лоциран као: Венеција 1527. (МСПЦ Грујић, (№ 318)). Занимљиво је рећи да се на листу 98. овог издања појављује запис тадашњег архиђакона Лукијана Мушицког, који ову књигу идентификује као *Божидаров Служадник шийамјан 1519. године*. Лукијан до тога закључка, данога 17. септембра 1808. године, долази на основу поређења ове књиге са постојећим примерком Вуковићевог *Служадника* који се налазио у манастиру Беочину. Сличност овога и горажданског издања преварила је и чувеног поету из Шишатовца.

¹²⁷ Успенски, пишући о ситуацији у тзв. јужнословенским црквама, показује вишеструко незнање. Тако *Служадник* који је 1554. године штампан у Вуковићевској штампарији, у Венецији, он погрешно приписује Божидару, иако је он Вићенцов, а о питању овога тропара даје крајње неодређену изјаву: „На читање овога тропара неки пут се није упућивало“ (Успенски, *Анафора*, 150). Шта год Успенски овом опскурном изјавом подразумевао, нас не треба да брине, пошто она једноставно није тачна. Ни у једном служаднику штампаном

Порфирије Успенски тропар Трећег часа везује за XIV век и цариградског патријарха Филотеја и његов *Дијатаксис*,¹²⁸ али грешни у томе, пошто се он тамо директно не спомиње. Дмитријевски пак сматра да се овај тропар појављује тек у XV веку и шири захваљујући грчким евхологионима штампаним у Венецији.¹²⁹ Кипријан Керн такође говори о XV веку и венецијанским служабницима. До XVI века овај тропар је продро у грчке рукописне евхологионе, али као опциони. У словенским црквама се појављује у XV веку, а током XV и XVI века било је двојство праксе.¹³⁰ У XVII веку постаје обавезан.¹³¹ Никоново издање *Служабника* из 1655. године до тада опциони тропар Трећег часа чини обавезним. Тако имамо у *Служабнику* Јелесеја Плетеничког следећу рубрику: „Тада долази ђакон близу ка јереју и клањају се обојица пред светом трпезом молећи се у себи и говорећи: Господе који си Пресветога Твога Духа [...]“.¹³² Грци су га у XVIII веку избацили.¹³³

Покушаје да се реконструише првобитни *Дијатаксис цариградског патријарха Филотеја* из XIV века вршио је још Н. Красноселцев пре више од једног века. Он је на основу три светогорска грчка рукописа — два пантелејмоновска из XVI века и једног ватопедског из XIV, као и првог превода на словенски патријарха бугарског Јевтимија из XIV века (Зографски кодекс) и рукописног *Служабника* митрополита Кипријана из Московске синодалне библиотеке — објавио покушај реконструкције изворне верзије Филотејевог поретка вршења службе, односно данашњег важећег устава. Овај знаменити текст је током XVI века ушао у грчке и словенске *Служабнике*,¹³⁴ и у њима се штампао и доста времена након тога.¹³⁵ У његовој реконструкцији ниједан од грчких светогорских текстова не помиње тропар Трећег часа, али помињу да се свештеник и ђакон клањају пред светом трпезом молећи се у себи.¹³⁶ Исти случај је и у тексту *Служабника* митрополита Кипријана.¹³⁷ У преводу бугарског патријарха Јевтимија иде се корак даље. Он пише: „Молећи се у себи, Боже очисти ме грешног и помилуј ме. Тада преклонивши главе [...]“.¹³⁸

ном у овој штампарији, нити пак у било ком другом србуљском штампаном служабнику не упућује се на читање овога тропара.

¹²⁸ Успенски, *Анафора*, 147.

¹²⁹ *Н. г.*, 148.

¹³⁰ *Н. г.*, 149.

¹³¹ Meyendorff, P., *Russia, Ritual and Reform*, 190.

¹³² *Служабник*, (1620. г.) Кијево-печерски, Јелесеја Плетеничког, 105–106.

¹³³ Успенски, *Анафора*, 149.

¹³⁴ Красноселцев, *Материјали*, 30–36.

¹³⁵ *Служабник*, (1646), Лвовски Епископ Арсеније Желиборски, 1.

¹³⁶ Красноселцев, *Материјали*, 66.

¹³⁷ *Н. г.*, 67.

¹³⁸ *Н. г.*, ф. 1, 67. Овај је превод објављен под насловом: „Проскомидија из зографског манастира у Светој Гори: пријевод бугарско-словенски патријарха Јевтимија“, у Гласнику Српског ученог друштва, књ. 8, св. 25, Београд, 1869, 288–304. Ту се напомиње следеће: „[...] ђакон [...] долази близу свештенику и клањајући се обојица пред светим престолом

У једном не именованом него само уопштено названом „јужнословенском преводу“ из Московске синодалне библиотеке ово место је дато у потоњој целини: „Молећи се у себи, говори три пута са ђаконом: Господе који си Пресветога Твога Духа [...] обнови нас који Ти се молимо [...] Срце ми чисто сздај [...]“.¹³⁹ У рукописном *Устави Јерусалимске ѡаѡријариѡије* из XV века, који је Порфирије Успенски понео са собом без знања власника у Русију, а који се потом налазио у Петроградској јавној библиотеци, налазимо праксу независну од утицаја Филотејевог *Дијаксиса*, вероватно старију од њега. Помиње се тропар Трећег часа, који се три пута чита на том месту.¹⁴⁰

б) Литургија Светог Василија Великог

У Литургији Светог Василија Великог интересује нас појављивање реченице: „Претворивши их Духом Твојим Светим“ — типичан пример преношења елемената Златоустове у Василијеву службу, интерполација која се први пут у Грчкој појавила у XI веку, а у Русији била непозната до Никонове реформе.¹⁴¹

Интерполација речи из Златоустове Литургије у Василијеву службу „претворивши их Духом Твојим Светим“, уведена је, по мишљењу Успенског, из жеље православних Грка да усагласе, приближе, односно изједначе речи епископа да немају јединствену *форму вршења* Свете литургије.¹⁴² Фундулис мисли да је до тога дошло из жеље да се наместо два уведу три освећујућа благослова у сам текст Литургије. То је са Златоустовом службом било лакше, али је код Василија довело до овакве проблематике.¹⁴³ У штампаним службеницима овај додатак појављује се код Грка 1526, а код Руса 1602. године. Седамнаести век је преломно време за увођење ове иновације. Тако у Украјини *Служабник* из 1620. године нема овај додатак,¹⁴⁴ али га има онај из 1646. године.¹⁴⁵ Успенски правилно каже да основни проблем са овим уметком није у томе што је он нов, додат, или што нарушава језичку структуру, него што плаћа данак схоластичком разумевању свете тајне.¹⁴⁶ Захваљујући интервенцији Никодима Светогорца, Грци од 1853. године престају да штампају овај додатак.¹⁴⁷

молећи се у себи: Боже очисти ме грешнога и помилуј [...]“ (стр. 300).

¹³⁹ Красноселцев, *Маѡеријали*, ф. 1, 67.

¹⁴⁰ *Н. г.*, 95.

¹⁴¹ Meyendorff, P, *Russia, Ritual and Reform*, 191. Фундулис каже да се појављује од XVI века па надаље (Фундулис, 129). Успенски каже да су најстарији рукописи од 13. века (Успенски, *Анафора*, 151).

¹⁴² Успенски, *Анафора*, 150.

¹⁴³ Фундулис, 128–129.

¹⁴⁴ *Служабник*, (1620) кијево-печерски, Јелисеја Плетеницког, 159.

¹⁴⁵ *Служабник*, (1646), лвовски епископ Арсеније Желиборски, 227.

¹⁴⁶ Успенски, *Анафора*, 152.

¹⁴⁷ *Н. г.*, 153. Фундулис, 130.

На територији Карловачке митрополије до појаве руских књига ситуација је била следећа. Рукописни служабници фрушкогорских манастира: крушедолски из XIV века,¹⁴⁸ крушедолски из XV и XVII века,¹⁴⁹ великореметски из XVI века¹⁵⁰ и још три друга, крушедолска — сва три из XVI века,¹⁵¹ као и њима савремени *Служабник* бугарске рецензије, који се користио на територији Карловачке митрополије,¹⁵² једногласно сведоче да наставак „претворивши их Духом Твојим Светим“ није постојао у тадашњој српској пракси. Такође је и рукописни *Служабник* ораховачког манастира храма светог Николаја у Славонији био сагласан овој фрушкогорској традицији.¹⁵³ Раније поменути *Служабник* с краја XVI и почетка XVII века, који има интерполацију тропара Трећег часа у Златоустову, али и у Василијеву службу — нема овај додаток.¹⁵⁴

Архијерејски чиновници не знају за тај уметак, него на трећем месту казују: *Излиреном за живој светиа*.¹⁵⁵ Ако погледамо у штампане србуљске књиге, видећемо да је ситуација идентична. Ниједан штампани служабник код Срба тада није знао за ову иновацију. То је важило за Божидарев,¹⁵⁶ Горждански¹⁵⁷ и Вићенцов¹⁵⁸ служабник.

в) Литургија пређеосвећених дарова

На примеру Пређеосвећене службе можемо да сагледамо како промене у начину богословског мишљења утичу на измену у самом обреду. То се види у измени традиционалног начина причешћивања једним сасвим другачијим и новим. Тиме се потврђују као тачне речи оца Георгија Флоровског:

Пошто литургијска пракса органски следи литургијско богословље, постаје непоходно за православне нове оријентације да уведе нове обреде.¹⁵⁹

¹⁴⁸ *Служабник* (XIV век), Крушедол, МСПЦ, Београд, № 227, 76.

¹⁴⁹ *Служабник* (XV и XVII век), Крушедол, МСПЦ, Београд, № 108, 48.

¹⁵⁰ *Служабник* (XVI век), Велика Ремета, МСПЦ, Београд, № 214, 50.

¹⁵¹ *Служабник* (XVI век), Крушедол, МСПЦ, Београд, № 4, 95; *Служабник* (XVI век), Крушедол, МСПЦ, Београд, № 238, 56; *Служабник* (XVII век = 1601), Крушедол, МСПЦ, Београд, № 224, 46.

¹⁵² *Служабник* (XVI век), МСПЦ Грујић, (бр 50), 48.

¹⁵³ *Служабник* (XVII век = 1635), Манастир Ораховица, МСПЦ Грујић, (№ 84), 48.

¹⁵⁴ *Служабник* (XVI и XVII век), МСПЦ Грујић, (№ 121) 55.

¹⁵⁵ В., на пример, у: *Архијерејски чиновник* НБС РС № 640, око 1688. и 1705, л. 114б; *Архијерејски чиновник* ДЕЧ РС № 134 почетак XVI века (око 1500), л. 67б; *Архијерејски чиновник* ДЕЧ РС № 135, друга деценија XVIII века (1710–1720), л. 95б; *Архијерејски чиновник* ДЕЧ РС № 129, друга или трећа деценија XV века (1415/1425) и додаток из тридесетих година XVI века (око 1530), л. 47 а.

¹⁵⁶ *Служабник* (XVI век = 1519/20), Божидар Вуковић, МСПЦ, Београд, № 253, 50.

¹⁵⁷ *Служабник* Горждански, МСПЦ Грујић, 1519/20, (№ 318), 48.

¹⁵⁸ *Служабник* (XVI век = 1554), Вићенца Вуковића, МСПЦ, Београд, № 261, 26.

¹⁵⁹ Florovsky, 77–78.

Веома је значајан московски *Служадник* из 1676. године, објављен у време патријарха Јоакима, јер се у њему први пут појављује *Најомена о неким исцрпљивкама у служењу Пређеосвећене литургије*.¹⁶⁰ Основна теолошка идеја присутна у делу које излаже поредак причешћивања свештених лица у олтару је да је вино, иако освећено,¹⁶¹ ипак само вино, а не Крв Христова, јер над њим нису читане *речи освећења*.¹⁶²

Украјинци су све до Могилиног *Евхолоїона*¹⁶³ имали поредак причешћивања исти као и у Литургији Светог Златоуста. Тек ће се у *Евхолоїону*¹⁶⁴ појавити текст *О неким исцрпљивкама у служењу Пређеосвећене службе*, где стоји и следећа напомена:

Када пак пијеш из чаше или подајеш ђакону немој ништа говорити: јер је тамо обично вино, а не Владичина Крв која се користи само ради цермонијалног обичаја, наместо „испирања уста“ на истом месту.¹⁶⁵

То ће у *Служаднику* из 1767. године писати разрађеније, али ублажено: „Ако вино и јесте освећено стављањем честице оно ипак није пресуштаствљено у Божанску Крв“.¹⁶⁶ Успенски сматра да је у начелу ово питање било решено у духу схоластичке теологије; вино „није пресуштаствљено у Божанску Крв“ јер се над њим овде нису читале речи освећења, као што то бива у Литургијама Василија Великог и Јована Златоустог.¹⁶⁷

Нити у једном од крушедолских рукописних *Служадника*: XIV,¹⁶⁸ XV–XVII,¹⁶⁹ XVI,¹⁷⁰ XVI,¹⁷¹ XVI¹⁷² — не помиње се другачији начин причешћивања од оног „по обичају“¹⁷³ — односно као на Златоустовој (и Василијевој)

¹⁶⁰ Успенски, *Колизија двеју ѿеолоїија*, 28.

¹⁶¹ О питању освећења вина на Литургији пређеосвећених дарова в.: Успенски, *Колизија двеју ѿеолоїија*.

¹⁶² Успенски, *Колизија двеју ѿеолоїија*, 28.

¹⁶³ То видимо у следећим примерима: *Служадник (1620. г.)*, *кијево-йечерски*, *Јелисеја Плешеницкој*, збо; *Служадник*, (1646), лвовски епископ Арсеније Желиборски, лист 285–289. Причешћују се сасвим по поретку Златоустове Литургије; чак и агнец називају само Телом Христовим, а не Телом и Крвљу.

¹⁶⁴ Успенски, *Колизија двеју ѿеолоїија*, 39.

¹⁶⁵ *Н. г.*, 40.

¹⁶⁶ *Исїо*.

¹⁶⁷ *Исїо*.

¹⁶⁸ *Служадник* (XIV век), Крушедол, МСПЦ, Београд, № 227, 107.

¹⁶⁹ *Служадник* (XV–XVII век), Крушедол, МСПЦ, Београд, № 108, 64.

¹⁷⁰ *Служадник* (XVI век), Крушедол, МСПЦ, Београд, № 4, 130.

¹⁷¹ *Служадник* (XVI век), Крушедол, МСПЦ, Београд, № 117, 61.

¹⁷² *Служадник* (XVI век), Крушедол, МСПЦ, Београд, № 238, 77.

¹⁷³ То потврђују и средњовековни архијерејски чиновници дечанске збирке: *Архијерејски чиновник* ДЕЧ Рс № 134 почетак XVI века (око 1500), л. 88б и *Архијерејски чиновник* ДЕЧ Рс № 129, друга или трећа деценија XV века (1415/1425) и додатак из збоих година XVI века (око 1530), л. 67б и 68а.

Литургији. Таква је ситуација и у ораховачком Служабнику из 17 века.¹⁷⁴ И Служабник бугарске рецензије из XVI века, који је коришћен на територији Карловачке митрополије, не зна за другачији вид причешћивања.¹⁷⁵

Штампане србуљске књиге такође доносе сведочанство о томе како је вршена ова служба у српским срединама пре појаве руских књига. Оне, од прве до последње, наводе древну литургијску праксу која ће потом бити промењена са доласком нових руских књига. Божидар Вуковић штампа „[...] ђакон улази у олтар и врше по обичају свето причешће [...]“.¹⁷⁶ У *Горажданском служабнику* пише: „[...] творе по обичају свето причешће [...]“.¹⁷⁷ Божидарев син Вићенцо исто прештампава: „[...] ђакон улази у олтар и врше по обичају свето причешће [...]“.¹⁷⁸

Последице русификације српског богослужења, начина како се оно врши и књига из којих се врши осећају се све до данас. Уколико погледамо најновија издања *Служабника* — и она на српском, али и она на црквенословенском језику — које је објавио Свети архијерејски синод Српске православне Цркве — наићи ћемо на следећу ситуацију. Београдски *Служабник* из 1986. године у Литургији Светог Јована Златоустог има наведен тропар Трећег часа, али га ставља у заграде и самим тим чини опционим, односно — необавезним.¹⁷⁹ Исти је случај са Литургијом Светог Василија Великог.¹⁸⁰ У њој, такође, нема додатка „Претворивши их...“ након „Излиеном за живот Света“.¹⁸¹ Са Литургијом пређеосвећених дарова ситуација је другачија. Овде се у потпуности наводи позната рубрика која вино у путиру не сматра Крвљу Христовом, него неком врстом светиње другог реда, иако то експлицитно не казује на начин како су то ранији текстови умели да чине. Овде стоји:

Ако свештеник служи сам, без ђакона, он сада не пије из светог путира. Ако пак служи са ђаконом, свештеник сада узме свети путир и пије из њега, ништа не говорећи. Вакон пије из светог путира после заамвоне молитве, употребљавајући свете Дарове.¹⁸²

Нови београдски *Служабник* из 1998. године поновиће ову ситуацију — задржавајући заграде на тропару Трећег часа код Златоустове Литургије¹⁸³ и завршавајући епиклезу речима „Излиеном за живот Света“ код Василијево

¹⁷⁴ *Служабник* (XVII век = 1635), Манастир Ораховица, МСПЦ Грујић, (№ 84), 69.

¹⁷⁵ *Служабник* (XVI век), МСПЦ Грујић, (бр 50), 67.

¹⁷⁶ *Служабник* (XVI век = 1519/20), Божидар Вуковић, МСПЦ, Београд, № 253, 69.

¹⁷⁷ *Служабник* Гораждански, МСПЦ Грујић, 1519/20, (№ 318), 66.

¹⁷⁸ *Служабник* (XVI век = 1554), Вићенца Вуковића, МСПЦ, Београд, № 261, 45.

¹⁷⁹ *Служабник* (1986), Београд, 103–104.

¹⁸⁰ *Н. г.*, 160.

¹⁸¹ *Н. г.*, 162.

¹⁸² *Н. г.*, 211–212.

¹⁸³ *Служабник* (1998), Београд, 107.

службе.¹⁸⁴ Рубрику Пређеосвећене Литургије поновиће у потпуности.¹⁸⁵ Ситуација се, неочекивано, и то у два правца, мења са издавањем новог црквенословенског београдског *Служабника* 2001. године. У овој књизи се укида опционост читања тропара Трећег часа уклањањем заграда испред и иза њега (Литургија Јована Златоуста,¹⁸⁶ Литургија Василија Великог¹⁸⁷), поново додаје наставак „Претворивши их Духом Твојим Светим“ у Василијеву Литургију¹⁸⁸ али, при томе, укида рубрику везану за раздвојено причешћивање на Литургији Пређеосвећених Дарова и враћа се на древно „Творе по обичају свето причешће“.¹⁸⁹

Требник

Раније је примећено да је покајна дисциплина Српске Цркве на територији Хабзбуршке монархије била у великој мери зависна од Руске и Украјинске Цркве и њихове богослужбене литературе.¹⁹⁰

Иако у *Требнику* постоји читаво мноштво примера руског утицаја, овде ћемо се задржати само на светој тајни покајања и исповести. Феномен покајања је могућност новог живота коју Црква од самог почетка нуди хришћанима. Постојале су различите форме покајања, од којих је једна била исповест у данашњем смислу речи.¹⁹¹ Чин свете тајне покајања се у данашњем виду први пут појављује тек у венецијанском *Евхологиону*¹⁹² из 1692. године.¹⁹³ У ранијим издањима, као и у већем броју рукописних евхологиона постоје разне молитве везане са покајање. Најчешће се јављају познате молитве са уводним мотивима: Натан, који предаје опроштај Давиду,¹⁹⁴ Праштање Петру и блудници¹⁹⁵ и Христос као Син Бога живог, Пастир и Јагње.¹⁹⁶

Руски требници који долазе у Карловачку митрополију различитог су садржаја. Тако, на пример, московски Требник из 1658. године¹⁹⁷ (настао на основу грчких штампаних евхологиона и *Требника Сирјајинској* Ге-

¹⁸⁴ Н. г., 167.

¹⁸⁵ Н. г., 217.

¹⁸⁶ *Служабник* (2001) Београд, 153–154.

¹⁸⁷ Н. г., 243–244.

¹⁸⁸ Н. г., 244.

¹⁸⁹ Н. г., 305.

¹⁹⁰ Вуксан, *Покајање и исповед код Срба*, 256.

¹⁹¹ Аранц, 77.

¹⁹² Успенски, *Колизија двеју теологија*, 48.

¹⁹³ Н. г., 80.

¹⁹⁴ *Исїо*.

¹⁹⁵ Н. г., 81.

¹⁹⁶ *Исїо*.

¹⁹⁷ Успенски, *Колизија двеју теологија*, 39.

деона Балабана,¹⁹⁸ лавовског епископа¹⁹⁹ из 1606. године), нема индикативне разрешне молитве. Она се појављује у московском Треднику из 1671. године као *формула вршења светије тајне покајања*,²⁰⁰ *индикативна формула разрешења*²⁰¹ коју је преузео за свој Евхологион Петар Могила²⁰² из *Rituale sacramentorum*,²⁰³ где је, у преводу Бартолда Кашића, гласила: „Ја те разрешавам од свих грехова твојих у Име † Оца и † Сина и † Светога Духа, Амин“.²⁰⁴ Могилин *Тредник* био је у употреби код Срба у то доба. Било га је у манастиру Гретегу, Ремети и на другим местима.²⁰⁵

Успенски с правом говори да се проблем не састоји у томе што је нека молитва католичког порекла, него у теолошкој неадекватности одређене форме и израза.²⁰⁶

Русификацију светотајинског живота у Карловачкој митрополији пратићемо и на примеру свете тајне покајања,²⁰⁷ односно на њеном најделикатнијем делу — тзв. форми свете тајне покајања, односно разрешној молитви. Молитва разрешења може бити у две форме: декларативна²⁰⁸ (индикативна) и депрекативна (оптативна). Индикативна врста подразумева да се у њој исказује нека конкретна манифестација моћи, власти (дакле, ја нешто чиним) док се у депрекативној изражава молитвена жеља (стога, ја нешто молим) да Бог учини оно шта се од њега тражи. Употреба индикативне форме код словенских Цркава с правом је повезана са утицајем Кијевске духовне академије,²⁰⁹ иако то није и једини фактор који је до овога довео.

Алмазов пише да су Срби у XVI веку имали своја штампана издања Тредника, у XVII и рукописна и штампана, да би у XVIII преузели руска штампана издања.²¹⁰ Рукописни и штампани тредници на територији Карловачке митрополије, у периоду којим се ми бавимо, пружају следећу слику.

¹⁹⁸ Са овим тредником су скоро у потпуности идентична српска штампана издања (Алмазов I, 231).

¹⁹⁹ Meyendorff, P. *The Liturgical Reforms of Peter Moghila*, 104.

²⁰⁰ Алмазов I, 506.

²⁰¹ Meyendorff, P. *The Liturgical Reforms of Peter Moghila*, 110.

²⁰² О вези Могила и овог папског ритуала писано је давно, још 1867. и 1890. године, на шта указује Алмазов (Алмазов I, 503).

²⁰³ Успенски, *Колизија гвеју теолоија*, 49.

²⁰⁴ *Rituale Romanum*, 54.

²⁰⁵ Вуксан, *Покајање и исповед код Срба*, 257.

²⁰⁶ Успенски, *Колизија гвеју теолоија*, 50.

²⁰⁷ Света тајна покајања се понекад назива тајном покајања и исповести а покаткад тајном исповести, што није нити потребно нити правилно. Исповедање грехова је саставни део покајања и није довољно широк појам да собом замени ово друго, правилније име (в. и у: *Confession of sins*, NDSW).

²⁰⁸ Ова декларативна форма датира тек од XIII столећа (*Absolution*, NDSW).

²⁰⁹ Вух, 113.

²¹⁰ Алмазов I, 231.

Крушедолски зборник упутстава за исповедање и налагање епитимија из XVII века, изведен из отачких и канонских одредаба, има у себи укомпонован чин покајања и у њему нема индикативне разрешне молитве, него је мења молитва: „Господе Боже спасења слугу твојих, Милостиви и Жалостиви [...] примири га и присаједни Светој Цркви твојој у Христу Исусу Господу нашем (...)“.²¹¹

У првом, старијем делу крушедолског *Требника* (XIV и XVI век) налази се *Чин о исповесџи*, који садржи обимну рубрику²¹² о томе како исповедник треба да покајника ослобађа од стида и охрабрује на отворену и потпуну исповест,²¹³ да овај не би „погубио себе срамотом“.²¹⁴ Она се понавља у многим рукописним требницима овог периода.²¹⁵ За нас значајно место овог рукописа гласи:

[...] нама духовним оцима приличи да испитујемо чеда која се исповедају, и мушко и женско, не стидећи се оцу од чеда нити чеду од оца, јер постоје неки оци који стида ради не испитују своја чеда а ови се опште не исповедају (за те грехе) и тако сами себе погубљују.²¹⁶

И овде нема разрешне молитве, него се чин покајања завршава молитвом: „Господе Боже наш, који си Петру и блудници сузама подарио опроштај грехова и цариника који је познао грехе своје оправдао [...]“,²¹⁷ после које одмах иде отпуст. Овај *Требник* има за XVI век карактеристичан наставак дуге поуке покајнику, а потом још три молитве којима се разрешава епитимије ако му је била дата.²¹⁸ Епитимија се у овим текстовима често назива „заповест“.²¹⁹

²¹¹ *Правила за свешћенике* (XVII век), Крушедол, МСПЦ (№ 5), лист 4.

²¹² У *Требнику* (XVI век), Крушедол, МСПЦ (№ 237), на листу 71. налази се наслов *Међу Свешћима оца нашега Јована Ејискоја консјанџинојољској йосника како йриличи исповедџи оне који се кају* — то је то упутство како се испитује онај који се каје и оно представља основу из које је та пролонгирана рубрика која се понавља стално изведена.

²¹³ *Требник* (XIV и XVI век), Крушедол, МСПЦ (№ 112), лист 96.

²¹⁴ *Требник* (XIV и XVI век), Крушедол, МСПЦ (№ 112), лист 97. Као и у: *Молићвеник (Требник) Милешевски* (1546), Милешева, МСПЦ Грујић, (№ 313).

²¹⁵ *Требник*, (XV и XVI век), Велика Ремета, МСПЦ (№212), лист 20; *Требник*, (XVI век), Крушедол, МСПЦ (бр 246), лист 135.

²¹⁶ *Требник*, (XIV и XVI век) Крушедол, МСПЦ (№ 112), лист 97. Налази се и у штампаном требнику *Молићвеник (Требник) Ђорђа Црнојевића* (1495), МСПЦ Грујић (№ 89), 130.

²¹⁷ Она се веома често јавља. *Требник* (XV–XVI век), Велика Ремета, МСПЦ (№ 212), лист 22; *Требник* (XVI–XVII век), Крушедол, МСПЦ (№ 229), лист 114; И у штампаним издањима: *Молићвеник (Требник) Гораждански*, 1523, МСПЦ, Грујић, (№ 304), лист 2; *Молићвеник (Требник) Јеролима Зајуровића*, Венеција, 1570, МСПЦ Грујић (№332), лист 3; *Молићвеник (Требник) Милешевски* (1546), Милешева, МСПЦ Грујић, (№ 313); *Молићвеник (Требник) Ђорђа Црнојевића* (1495), МСПЦ Грујић (№ 89), 132.

²¹⁸ *Требник*, (XIV и XVI век), Крушедол, МСПЦ (№ 112), лист 98 и 99.

²¹⁹ *Молићвеник (Требник) Јеролима Зајуровића*, Венеција, 1570, МСПЦ Грујић (№332), лист 3.

У *Требнику* из XVI века из манастира Крушедола, као завршна молитва свете тајне покајања наводи се молитва: „Боже Спаситељу наш који си про роком твојим Натаном Давиду када се покајао опростио грехе...“.²²⁰

У једном од крушедолских *Требника* из XVI века налази се и *Молийва коју архијереј или јереј ѿворе онима који хоће да се ѿричешће*.²²¹ Она је покајнога тона, у неку руку продужена и проширена разрешна молитва и њен наслов указује на дубоку везу покајања и причешћа²²² у свести тадашњих хришћана.²²³ Индикативну, односно декларативну форму разрешне молитве имамо у неколико рукописних споменика. Тако у једном *Требнику* из XVII века, након дуге уводне молитве која говори о установљењу свете тајне покајања, управо оваквом формом молитве предвиђено је разрешење грехова.²²⁴

Такође, декларативна форма разрешне молитве се налази у рукопису *Архијерејска ручна молийвена књиџа ѿреосвећеної ѿсѿодина Кирила Живковича ѿправославної Еџискоїа ѿакрачко-славонскої и целої вараждинскої ѿенералаџа и остѿалої. Найисана би мноме Варѿоломејом монахом малорусом (= украјинцем). У архијерејском двору у Пакрацу. Године 22. јуна. 1790.*²²⁵ У овој књизи, у чину *Молийве онима који се кају* — постоје две варијанте тзв. разрешне молитве. Једна је *Молийва ѿрашѿајуџа*:

Господ Исус Христос Бог наш који је дао божанске заповести својим светим ученицима и апостолима да оне који су пали у грехе могу да везују и разрешавају и од којих смо пак ми примили власт да то чинимо да опрости теби чедо духовно све што си учинио у овом веку вољно и невољно, сада и увек.²²⁶

Друга је *Коначна молийва*, односно данашња разрешна: „Господ Бог и Спас наш Исус Христос...“²²⁷ Она се налази и у штампаном венецијанском *Требнику Теодосија Јањинскої* из 1761. године.²²⁸

У првом српском штампаном *Требнику* у Венецији, 1761. године, чин исповести је исти као у реформисаним руским и украјинским књигама²²⁹ о којима смо писали.

²²⁰ *Требник* (XVI век), Крушедол, МСПЦ (№ 237), лист 73.

²²¹ *Требник* (XVI век), Крушедол, МСПЦ (бр 246), лист 121.

²²² *Требник* (XVI век), Крушедол, МСПЦ (бр 246), лист 124.

²²³ Јавља се и у другим рукописима и прилично је честа. Видети на пример –*Требник* (XVI век), Крушедол, МСПЦ (№ 237), лист 74 *et passim*.

²²⁴ *Требник* (XVII век), МСПЦ Грујић (№16), 96.

²²⁵ *Требник* (1790), Пакрац, МСПЦ (№ 729), 64.

²²⁶ *Требник* (1790), Пакрац, МСПЦ (№ 729), 28.

²²⁷ *Требник* (1790), Пакрац, МСПЦ (№ 729), 29.

²²⁸ *Требник Теодосија Јањинскої*, Венеција, 1761, МСПЦ (№ 1492), лист 24.

²²⁹ Вуксан, *Покајање и исповед код Срба*, 257.

Минеји

Два су круйна питања која се морају поставити о руским Минејима код Срба: 1. Како су ти Минеји досијели код Срба, 2. Како су се они ујошредљавали код Срба? Прво питање је ошше и више је историјско, а друго је мноо дијније, а за схваћање Србљака је одлучујуће.²³⁰

Лаза Чурчић

Од краја XVII века до половине XVIII века дошло је до смене свих богослужбених књига, па и Минеја на територији Карловачке митрополије. Србуљске рукописне и штампане књиге су уступиле место московским издањима.²³¹ Нема кључних података како је изведена и како је текла замена старих књига у православним земљама Балкана.²³²

У рукописном наслеђу Срба постоји сачуван прилично велики број Минеја. У њима постоје месечно распоређене службе Србима светитељима које су после, увођењем руских и украјинских Минеја, потискиване. Најстарији словенски превод *Минеја* јесте онај са краја X и почетка XI века. Крајем XIV века појављују се Минеји српскога писма, састављени по јерусалимском уставу, који представљају нове преводе текстова месечнога круга, исправљене и дотеране. Ова нова српска редакција утицала је и на друге словенске Минеје, те је ушла и у руске штампане књиге.²³³ И руски црквени песници су прихватили нека песничка решења из српске црквене поезије.²³⁴

Српски рукописни Минеји и зборници минејскога типа садржали су читав низ служби Србима светитељима које су, са појавом руских и украјинских књига, нестале из богослужбене употребе. Примери постојања ових служби су многобројни, а ми наводимо само неке.

Службе Светом Сави²³⁵ налазе се у: *Брайков Минеј*, 1234/43. и прва половина XIV века, служба старије редакције (№ 522); *Минеј за јануар*, XV век (№ 526); 1528. (№ 530); 1537. (№ 532); XVI век (№ 534); XVI век (№ 535); XVI век (№ 537); XVI век (№ 538); XVI век (№ 539); XVI век (№ 540); XVI век (№ 542); XVI век (№ 543); XVI век (№ 544); XVI век (№ 545); *Минеј љразнични*, XIV век (№ 837); XIV/XV век (№ 838); 1411/25. (№ 843); XV век (№ 846); 1520/30. (№ 860); 1523. (№ 861); XVI век (№ 867). Службе Максиму Бранковићу: *Минеј за јануар*, XVI век (№ 537); XVI век (№ 538); *Минеј љразнични*, 1681. (№ 874); *Службе свейима* 1642/45. (№ 1517); *Служба свейим десјојима Бранковићима*, XVII век (№ 1514). Симеон Мироточиви има своје службе у: *Минеј за фебруар*, 1537.

²³⁰ Чурчић, *Србљаци у XVIII веку*, Српске књиге и српски писци XVIII века, 43.

²³¹ *Исјо*.

²³² *Н. г.*, 44.

²³³ Трифуновић, 21.

²³⁴ *Н. г.*, 23.

²³⁵ Ђирилске рукописе наводимо према: Димитрије Богдановић, *Инвенјар љирилских рукојиса у Јујославији (XI–XVII века)*, Београд, 1982. Овде у загради наводимо број рукописа у *Инвенјару* на основу кога се могу наћи остали, потребни, подаци.

(№ 551); 1563. (№ 554); 1570. (№ 555); 1589. (№ 556); XVI век (№ 559); XVI век (№ 563); 1629. (№ 565); *Минеј љразнични*, XIII век, служба Савина (№ 835); XIV/XV век (№ 838); XIV век (№ 839); 1411/25. (№ 843); XV век (№ 854); XV век (№ 857); 1520/30. (№ 860); XVI век (№ 867). Свети кнез Лазар је службама присутан у: *Минеј за мај и јун*, 1570. (№ 617); *Минеј за јун*, 1390 – XV век (№ 636); 1490–1500. и XVI век, служба и Јефимијина похвала (№ 638); XVI век, само тропар и кондак Лазарев (№ 643); XVI век (№ 646); XVI век (№ 647); XVI век (№ 651). Деспотица Ангелина Српска слави се у службама у: *Минеју за јул*, 1520. и житију (№ 664). Службе Светом Арсенију Сремцу имамо у следећим минејима: *Минеј за сејтембар и октобар*, XVI век (№ 710); *Минеј за октобар*, 1560/70. (№ 756); XVI век (№ 762); XVI век (№ 767); XVI век (№ 768); XVI век (№ 769); XVI век (№ 770); XVI век (№ 771); 1615. (№ 775); 1621. (№ 776); 1623. (№ 777); XVII век (№ 779). Стефан Штиљановић слави се у: *Минеј за октобар*, XVI век, (№ 765). Деспот Стефан Бранковић: *Минеј за октобар*, XVI век (№ 769); XVII век (№ 779). Стефан Дечански: *Минеј за октобар и новембар*, 1588. (№ 759); *Минеј за новембар*, 1598, служба Григорија Цамблака (№ 791); XVI век (№ 793); XVI век (№ 794); XVI век (№ 796); 1633. (№ 799); 1650. (№ 800); XVII век (№ 802); Минеј празнични, XVI/XVII век (№ 873). Петар Коришки: *Служба свештом Пејру Коришком са житијем*, 1668. (№ 1513). Патријарх Јефрем: *Минеј љразнични*, 1380/90. (№ 836); 1411/25. (№ 843). Поседно је значајан рукопис: *Минеј љразнични* (фебруар–август), друга половина XV века и *Србљак*, 1525. (№ 852). У *Србљаку* се налазе *службе* Светог Саве, Симеона Мироточивог, патријарха Јефрема, Арсенија, Јевстатија и Никодима и *житија* Јефремово, Арсенијево, Савино и Симеоново.

То је довело до потребе да се службе светим Србима поседно штампају и учине доступним за богослужбену употребу. Из ове потребе рађа се нова богослужбена књига, зборник или празнични Минеј, са јединственим тематским заједничким именитељем — Србљак. Чурчић пише како је увођење руских светитеља у календар Српске Цркве²³⁶ био мањи проблем од потпуног недостатка српских светитеља. Пошто се таква ситуација није могла толерисати, из верских али и културно-политичких разлога, као једино могуће решење које не би угрозило већ постојећи руски систем књига код Срба било је сабирање свих служби у једну нову књигу, допуну руским Минејима.²³⁷ Србљаци су настајали из рукописних Минеја и поседних служби.²³⁸

Лаза Чурчић говори да је први *овакав* Србљак настао најраније почетком XVIII века, у редакцији раковачког игумана Теофана, а да га је написао јеромонах Максим.²³⁹ Трифуновић каже да је по жељи раковачког игумана Теофана јеромонах Максим, колико је њему познато, први окупио (1714) у једној књизи — *Србљаку* — највећи број служби Србима светитељима.²⁴⁰

²³⁶ Костић, *Гроф Колер*, 132.

²³⁷ Чурчић, *Србљаци у XVIII веку, Српске књије и српски писци XVIII века*, 46.

²³⁸ *Н. г.*, 41.

²³⁹ *Н. г.*, 47.

²⁴⁰ Трифуновић, 10. Та формулација је преузета из Мирковићеве књиге: *Православна ли-*

Он претпоставља да је овај рукопис био основа за Синесија Живановића, арадског епископа, када је припремао своје штампано издање *Србљака*. Не заборављамо да је Синесије био раковачки архимандрит и да је тада имао ту књигу у рукама. Прво штампано издање *Србљака* изашло је 1761. у Римнику²⁴¹ у Малој Влашкој. Друго издање објављено је 1765. године у Млецима,²⁴² код Димитрија Теодосија,²⁴³ иако је у самој књизи назначено да је штампана у Москви,²⁴⁴ с благословом Синода, што је навело Л. Мирковића да га тамо, грешећи, лоцира.²⁴⁵ Након једнога века, појавило се издање митрополита Михајла, тзв. *Београдски Србљак* из 1861. године. У њему су службе преведене и парафразиране на црквенословенском језику, а дописано је и десет нових служби,²⁴⁶ и он представља потпуно другачије конципирану књигу. Она је састављана по другом принципу: сабрати *све* службе Србима светитељима. На тај начин представља крај концепције Србљака из осамнаестог века.²⁴⁷ Синесијева књига је компонована по другачијем принципу и има другу намену, али ће о томе касније бити више речи.

Треба знати да и рукописни *Србљак калуђера Максима* (који има две службе — Арсенију Сремцу и Јоаникију Девичком — мање од Синесијевог; Шафариков попис служби доноси Мирковић²⁴⁸) и штампани *Римнички Србљак* представљају *избор* из ранијег материјала, а не сабирање свих постојећих служби. Тај избор има одређен циљ, односно књига је састављена по одређеном кључу. Који је то кључ?

литургија: први, општи део, Београд, 1982, 158. Први га је пак навео Иларион Руварац (Михаиловић, 57). Могуће је да је то највећи по обиму, али први свакако није. Позната су нам још најмање три старија рукописа зборника служби светим Србима: из последње четвртине XV века (№ 1519), из средине XVI века (№ 1520), и 1692. (1694) (№ 1521).

²⁴¹ Михаиловић, 55–67. У њему се помињу следећи српски светитељи: *сeйшeмдaр 24*. Преподобни Симон Монах (краљ Стефан Првовенчани), *oкшoдaр 4*. Свети праведни кнез Стефан Штиљановић, *oкшoдaр 9*. Свети и преподобни Стефан Нови — Слепи дивши деспот српски, *oкшoдaр 28*. Свети Архиепископ Арсеније српски (Сремац), *oкшoдaр 30*. Стефан Милутин, краљ српски, *нoвeмдaр 11*. Великомученик Стефан Дечански, *дeцeмдaр 2*. Цар Урош, *јaнyар 15*. Свети Сава, *јaнyар 18*. Свети архиепископ Максим, дивши деспот српски, *фeбpyар 13*. Свети Симеон Мироточиви, *јун 15*. Свети Цар Лазар, *јул 30*. Преподобна Ангелина деспотица српска, *сeйшeмдaр 25*. Памјат Симона Монаха, дившег краља Стефана Првовенчаног, *oкшoдaр 25*. Слово о обретењу Светог и праведног Књаза Стефана Новог, пореклом Штиљановића, *oкшoдaр 30*. Житије Светог превисоког Краља српског Стефана Милутина, втораго Уроша, *дeцeмдaр 2*. преподобни Јоаникије Девички. Овде се спајају династије Немањића, Бранковића и Штиљановића и развија идеја династичко-владарског континуитета.

²⁴² Остојић, 39.

²⁴³ Михаиловић, 78–79.

²⁴⁴ Чурчић, *Србљаци у XVIII веку*, Српске књиге и српски писци XVIII века, 34.

²⁴⁵ *Православна литургија: Први, oйшiiи део*, Београд, 1982, 159.

²⁴⁶ Трифуновић, 11.

²⁴⁷ Чурчић, *н. д.*, 62.

²⁴⁸ *Православна литургија: Први, oйшiiи део*, Београд, 1982, 158, ф. 3.

Најстарији познати рукописни *Србља*²⁴⁹ *раковачки* из 1714. године има у себи службе светитељима: Сави, Симеону Мироточивом, Стефану Дечанском, Максиму, мајци Ангелини, Стефану — сину Ђурђа Бранковића, Јовану Бранковићу, кнезу Лазару, Стефану Штиљановићу, Теодору Тирону, Урошу — сину Душановом, Јоаникију, Стефану Првомученику.²⁵⁰

Лаза Чурчић указује на интересантну шематску структуру Србљака: службе шесторици Немањића, једна кнезу Лазару као наставак те лозе, четири службе сремским Бранковићима: Стефану сину Ђурђевом, Ангелини, Стефановој супрузи и њиховим синовима, деспоту Јовану и владици Максиму и служба Стефану Штиљановићу.²⁵¹ На први поглед зачуђујуће је одсуство службе Св. Арсенија Сремца, као и присуство две грчке службе. Грчке је лако објаснити, јер је култ Теодора Тирона био изузетно јак на Фрушкој Гори, а Првомученика Стефана генерално код Срба. Арсеније Сремац није ушао у овај списак јер није био припадник ниједне династије овом књигом повезиване. Историјски континуитет и величина српског народа, подизање угледа сремским светитељима, али и одржавање и ширење два култа централне Србије у Војводини, Лазара у Врднику, и цара Уроша у Јаску — све је то омогућено овом књигом.²⁵² У штампаном издању Синесије Живановић избацује две грчке службе и додаје службу Арсенију Сремцу, зато што је он био наследник Светога Саве, и на тај начин опет повезује Рашку и Срем.²⁵³

Идеја владарског континуитета, надовезивање и преплитање српских владарских династија, видљива је у српској уметности овог доба: књижевности,²⁵⁴ примењеној уметности²⁵⁵ и сликарству. То је потпуно логичан след догађања. Задатак придворних сликара Карловачке митрополије био је подређен законима црквених реформи; требало је да они визуелно изразе верски програм реформе.²⁵⁶ Фрушкогорски манастири на пун начин сведоче о овим напојима. Димитрије Бачевић на јазачком иконостасу²⁵⁷ и монументално сликарство манастира Крушедола²⁵⁸ — доприносе повезивању лоза Немањића

²⁴⁹ Чурчић, *н. г.*, 35.

²⁵⁰ *Н. г.*, 36.

²⁵¹ *Н. г.*, 52.

²⁵² *Н. г.*, 53.

²⁵³ *Н. г.*, 55.

²⁵⁴ Медаковић, *Ризнице фрушкогорских манастира*, 144–145.

²⁵⁵ *Н. г.*, 147.

²⁵⁶ Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 38.

²⁵⁷ Медаковић, *Национална историја Срба у светлости црквене уметности*, 80. На иконостасу манастира Јаска, испод престоних икона, нижу се ликови светих Немањића: Симеона, Саве, Симона монаха, Стефана Дечанског и Милутина, али и Стефана Штиљановића, деспота Јована, архиепископа Максима и кнеза Лазара. На крушедолском иконостасу су у доњем делу храмовне иконе насликани Свети Сава, Симеон и архиепископ Максим.

²⁵⁸ Медаковић, *Судбина српске књије у XVIII веку*, 208.

и Бранковића.²⁵⁹ Прва зона јужног зида крушедолске приправе има ред српских владара, који се завршава кућом Бранковића,²⁶⁰ док су у првој зони источног зида приправе насликани Свети Сава са Христом и архиепископ Максим²⁶¹ са Богородицом.²⁶²

Отпор руском утицају

Увођење руских школа у Србију и свеопшти процес русификације српске културе и духовног живота није пролазио без отпора. Тај отпор су пружале и аустријске власти, али и многи Срби којима, из различитих разлога, није одговарала новонастала ситуација. До сада се писало и говорило да су ти разлози углавном негативни: завист, неуконост, суревњивост, укотвљеност у јалову конзервативност и сл. Тек би се ту и тамо указивало на то да у том отпору „није сва вода црна“ и да постоје, сигурно, поред многих неоправданих, и одређени оправдани разлози који су до њега доводили. Овај сукоб у Карловачкој митрополији помиње се у литератури на више места — негде спорадично, а негде му се посвећује озбиљнија пажња. Погледајмо како стоје ствари.

Пишући о сукобу јеромонаха Дионисија Новаковића и тадашње црквене јерархије Карловачке митрополије, Милутин Јакшић указује на то да се овај низ неспоразума не може и не сме свести само на ниво личних зађевица и сукоба. Он у томе види сучељавање два различита правца у мишљењу, односно принципијелне супротности. Јакшић уводи тезу о постојању две „школе“, две духовне оријентације, две визије Цркве и њеног живота у новонасталим околностима: *пећке* и *кијевске*. Представници обе школе су монаси. На страни припадника кијевске школе су образовање, динамизам, отвореност; пећанци су неуки и необразовани, навикли на проблематичне обрасце понашања донете из Турске.²⁶³ Мојсије Петровић и Викентије Јовановић су били наклоњени кијевској оријентацији, док је Арсеније IV типичан представник пећке струје.²⁶⁴ Сукоб који је уследио био је неизбежан и тежак. С једне стране, учено монаштво, свесно својих вредности и недостатака које су затекли у црквеном животу Карловачке митрополије, захтева промене и

²⁵⁹ Медаковић, *Национална историја Срба у светлости црквене уметности*, 77–78.

²⁶⁰ Медаковић, *Зидно сликарство манастира Крушедола*, 116. На првој зони севернога зида насликани су одабрани представници династије Немањића, али њихов низ почиње ликовима цара Константина и царице Јелене. На овај начин је подвучен свештени континуитет хришћанских династија од општег и локалног значаја.

²⁶¹ Медаковић, *Национална историја Срба у светлости црквене уметности*, 77.

²⁶² Медаковић, *Зидно сликарство манастира Крушедола*, 117.

²⁶³ Јакшић, *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенићу*, 230–231. Истине за вољу, постојала је и трећа страна, додуше нешто касније. То су били Срби образовани на свом језику и у својим националним школама. И они су умели да буду у завади са оним Србима који су своје образовање стицали у иностранству. Такав је био случај и са Захаријом Орфелином (Бошков, 28).

²⁶⁴ Јакшић, *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенићу*, 230–233.

побољшања. Оно је често нестрпљиво, без довољно уважавања ауторитета и поштовања црквеног поретка, те самим тим рањиво, лако уклоњиво. Стара струја, искрено саблажњена овим настојањима, свесна легитимности свога положаја и провокативног понашања друге стране — које је ишло чак до прекида јерархијских веза — развила је једну врсту крајње нетрпељивости и проговорила језиком репресалија, уобичајеним последњим аргументом сваке ауторитарне власти.²⁶⁵

И код Јована Рајића можемо пратити трагове сукоба ове две средине: једне која надире и друге која се брани. Рајић указује на један сасвим сигуран извор отпора просветитељском напору карловачких митрополита, из кога су потекле многе идеје против развоја школства и просвете:

Ови завистници били су придворни патријарашки духовнога чина, савршене годинама људи али преке незналице, једва су умели и читати. Тешко и не-сносно чинило им се да деца знају правилно читати и писати и боље од њих појати; зато су волели добронадеждну младеж у прво незнање повратити него ли да они малу тобожњу срамоту подносе.²⁶⁶

Дионисије Новаковић је такође говорио о сличним феноменима. У својој чувеној беседи: *Слово у дан зачећа Пресвете Богородице и Присногјеве Марије, о њихвалама и користи од слободних наука*,²⁶⁷ он Србе назива болесним национом, који више хвали незнање и неразумевање него ново донесено *просвећење џаме незнања и одињање духовне слейоће*. Против таквих *безумних самоука и њилословаца који џаучином слабоја расуђивања своја џлеју мреже* Дионисије и произноси своје Слово.²⁶⁸ Обрачунавајући се са противницима образовања, који говоре да од образованих долази свако зло, да нису потребна учења која народ не разуме, да су преци били необразовани, а достизали светост и Богу били угодни, Новаковић каже, обраћајући се својим слушаоцима, да не би било чудно да то говоре сељаци, али то говоре они који имају *чин учийтељски*, а у ствари су вође слепима и сами слепи. Потом Дионисије коментарише аргумент да је светитеље сам Дух Свети поучавао (и да, самим тим, они нису имали потребе за формалним школством, те, ео ipso, то није потребно ни савременицима) и да су они тако писали своја дела. Он говори да и сам зна да су светитељи оразумљени Духом Светим говорили, али и да верује и зна и то да се и он и његови ђаци воде Светим а не демонским Духом, у кога се уздају и кога на своје дело призивају. Своје противнике он назива *мудрацима које бабе, жене и сеоски сџарци хвале*.²⁶⁹ Са горчином, али и великом отвореношћу која га је увек красила (и за коју је више пута плаћао скупу цену) он је својим слушаоцима рекао:

²⁶⁵ Н. г., 234–235.

²⁶⁶ Јован Рајић, *Исџорија Каџихизма*, 25–26.

²⁶⁷ Руварац, *Дијонисије Новаковић*, 4–10.

²⁶⁸ Н. г., 4.

²⁶⁹ Н. г., 9.

Али знам ја, добро знам академици зашто су некима учени мужеве неугодни а наука немила, јер су неради да неко види и схвати њихово слепило пошто себе називају вођама слепих, и хтели би да сви буду попут њих, да не би ко могао да схвати и изобличи њихово слепило и незнање. Зато окајани чине зло од зла злије, бивајући болесни од проклете болести зависти и тако помрачени живе, јер им је све страснима немогуће гледати у светлост разума.²⁷⁰

Оно што не смемо да губимо из вида када читамо и Рајићеве и Новаковићеве коментаре овог сукоба јесте то што они нису неутрални посматрачи, него *активни учесници*, припадници једног од два табора, непосредно заинтересовани за исход овог сукоба. Зато према њиховим сведочанствима морамо имати одређену дозу резерве.

Властимир Ерчић такође говори о вишеслојности сукоба у Карловачкој митрополији. Један је сукоб *исихички*: између старог, милитаристичког, агресивног психичког склопа и новог који жели другачије начине социјализације и израђавања;²⁷¹ други је *йолийички*: проруски и проаустријски²⁷²; трећи је *културни*: сукоба српскословенског и рускословенског језика и њихових културних залеђа.²⁷³ Све то он резимира радикалним закључком да је реч, у ствари, о *цивилизацијском* сукобу у коме су се сучелиле две цивилизације: србијанска и јужноугарска.²⁷⁴ Лаза Чурчић је показао да је Ерчић претерао кад је говорио о цивилизацијском србијанско-јужноугарском сукобу, да је ту реч о сучељавању старовременске и нововременске концепције. Ту имамо београдско-карловачке митрополите као русофиле, припаднике једне струје, и патријарха Арсенија IV и његове следбенике као припаднике друге струје.²⁷⁵ Ову врсту сучељавања помиње и Мирослав Тимотијевић. Он уочава постојање две супростављене културне оријентације — руске и аустријске.²⁷⁶

Познато је да је у XVIII веку вођена суптилна политичка борба средстви-ма вере, просвете и културе између Аустрије и Русије, око Срба Карловачке митрополије. Аустријска опција је омогућавала очување националног идентитета,²⁷⁷ али не и верског. Са Русијом се подразумевало очување вере,

²⁷⁰ *Исѿо*.

²⁷¹ Ерчић, 310.

²⁷² *Н. г.*, 313.

²⁷³ *Исѿо*.

²⁷⁴ *Исѿо*.

²⁷⁵ Чурчић, *Параклис Сѿефана Дечанској Јована Георѿијевића из 1762. ѿгодине*, Српске књиге и српски писци XVIII века, 155.

²⁷⁶ Тимотијевић, *Срѿско дарокно сликарсѿиво*, 434.

²⁷⁷ Срби светитељи нису били „угрожени“ само појавом руских богослужбених књига. Најнепопуларније црквене реформе Марије Терезије, реформе календара, такође су доприносиле овоме. Мотиви за овакав поступак били су вишеструки. Неки су били обзнањени и јавни, а други скривени и тајни. Јавни аргументи за смањивање броја празника били су економски — да се повећа број радних дана. Политички, скривени мотиви били су у томе да се укину национални светитељи и самим тим олакша процес денационализације народа, као и да се, кроз изједначавање броја празника разних конфесија, олакша унијаћење православних (Костић, *Гроф Колер*, 131).

уз које је често ишла и денационализација, као што је био случај са Србима који су се иселили у Русију.²⁷⁸ Обе стране имале су своје симпатизере међу Србима и они су формирали два табора. Проруска страна је критиковала ону другу због гашења школа и избегавања да се на архијерејска места доводе високо образовани руски ђаци. У затварању школа активну улогу имао је тадашњи архиђакон Јован Георгијевић.²⁷⁹ Антируска оријентација Јована Георгијевића објашњава се тиме да је након смрти Петра Великог, 1725. године, наступила страшна реакција на његове реформе у Русији. Срби су, верни Петровим идеалима, постали антируски расположени, али само у односу на Русију пост-петровске епохе.²⁸⁰

Лаза Чурчић је много допринео рехабилитацији и објективном гледању на митрополита Јована Георгијевића, кога је Рајић страшно оцрнио у својим списима. Чурчић је показао право место и улогу митрополита Јована у српској теолошкој књижевности XVIII века.²⁸¹ Митрополит Јован је штампао три књиге у Бечу, 1771. и 1772. године код Јосифа Курцбека.²⁸² Издао је *Молијвеник за сѣаре*,²⁸³ *Мали молијвеник за војнике и Пасхалну службу*.²⁸⁴ Он је, помажући Курцбекову привилеговану штампарију, као што Лаза Чурчић каже, у њој помагао српску штампарију, каква год она иначе била.²⁸⁵ Руси нису гледали на ову штампарију лепим оком, јер су њеном појавом изгубили две ствари — директни утицај на Србе, масовним ширењем руске књиге и значајно тржиште књига.²⁸⁶

Јован Георгијевић припадао је културној оријентацији која је сматрала да будућност српског народа треба тражити у развоју њему својствених форми

²⁷⁸ Чурчић, *Карловачки мийројолиј Јован Георгијевић и срјска књија*, Српске књиге и српски писци XVIII века, 124.

²⁷⁹ *Исџо*.

²⁸⁰ Чурчић, *Параклис Сѣефана Дечанској Јована Георгијевића из 1762. јодине*, Српске књиге и српски писци XVIII века, 158.

²⁸¹ Чурчић, *Карловачки мийројолиј Јован Георгијевић и срјска књија*, Српске књиге и српски писци XVIII века, 124.

²⁸² *Н. г.*, 130.

²⁸³ Костић, *Гроф Колер*, 106. *Молијвеник* Јована Георгијевића (МСПЦ, № 945), Беч, Курцбек. Штампан крупним слогом (очигледно за старије и оне који слабо виде), има прилично необичан садржај: Јутарње молитве, Правило Светом Духу, Правило пред Свето Причешће, Молебни канон Пресветој Богородици, Чин дванаест псалама, Свакодневна исповест грехова, Стихира Србима Светитељима, Месеослов и Кратка песма благодарења Богу. Месеослов зна за следеће Србе Светитеље — септембар: 24. Симеон и Стефан Србин; октобар: 4. Стефан Штиљановић, 9. Стефан Деспот Српски, 28. Арсеније Сремац, 30. Краљ Милутин; Новембар: 11. Стефан Дечански; децембар: 10. Јован Деспот; јануар: 14. Свети Сава, 18. Деспот Максим; фебруар: 13. Свети Симеон; јун: 15. Кнез Лазар; јул: 30. Деспотица Ангелина.

²⁸⁴ Чурчић, *Карловачки мийројолиј Јован Георгијевић и срјска књија*, Српске књиге и српски писци XVIII века, 132–133.

²⁸⁵ *Н. г.*, 131.

²⁸⁶ *Исџо*.

и израза,²⁸⁷ не везујући је за судбину неког другог народа, шта год са њим заједничко могли имати. Тако он није прихватао ни руске школе, ни руски језик. Због тога је називан припадником антируске струје.²⁸⁸ Оптужба да се он као нешколован поставља за темишварског епископа је у ствари клевета, пошто он није завршио руске школе, али је при томе био образован, што се лепо да видети из његовог књижевног стваралаштва, задужбинарства, мецената и др. Кукавичје јаје руске струје гласило је: ко није образован у руским школама, није образован уопште.

У XVIII веку долази до таласа објављивања књига везаних за култове Срба светитеља — било њихових житија, било целих служби или појединачних богослужбених песама. Поред *Србљака*, објављеног у Римнику 1761. године, тада се појављују: *Собраније изабраних молишав* (Беч, 1771) Јована Георгијевића, у коме је објављена и његова стихира *ошшїа срїским свейшїељима*.²⁸⁹ Пет година касније, у другом граду и код другог издавача, штампају се Теодосијеви *Канони ѡреїодобних и доїоносних ошїец наших Симеона и Сави сербских* (Венеција, 1776), у којима је била поновљена помену-та стихира Јована Георгијевића.²⁹⁰ Монаси манастира Хиландара стајали су иза овог издања. Осамнаест година након тога, поново у Бечу, излази *Жишїје Свјайшїх Сербских Просвјетшїељеј Симеона и Сави сїисаноје Доменшїјаном*²⁹¹ *жеромонахом хиландарским во свјайшїеј Горје Ашїонсшїеј учеником свјайшїао Сави Перваїо Архїеїискоїа сербскоїо. Сокрашчено же и очїшчено Кирилом Живковичем ѡправославним Еїискоїом ѡкрачким и славонским* (Беч, 1794).²⁹²

Овакво интензивирано издавање литературе са националном тематиком у временском распону када трон карловачких митрополита заузимају Павле Ненадовић, Јован Георгијевић, Викентије Јовановић Видак, Мојсије Путник и Стефан Стратимировић, од којих већи део није био русофилски оријентисан, свакако није била случајна појава.

То је период у коме богословска литература и црквена уметност попримају изразито национално и политичко обележје. Долази до интензивног стварања

²⁸⁷ Давидов, *Кшїшїори и ѡрїложници срїске ѡрафїке XVIII века*, 18.

²⁸⁸ Чурчић, *Карловачки мшїроїолшї Јован Георїїевић и срїска књїа*, Српске књиге и српски писци XVIII века, 134.

²⁸⁹ Михаиловић, 96; *Архїјерејска ручна молишвенна књїа ѡреосвїененої ѡсїодина Кирила Живковича ѡправославної Еїискоїа ѡкрачко-славонскої и целої вараждинскої їенералшїа и осїалої. Найисана ди мноме Варшїоломеїом монахом малорусом* (= українцем). *У архїјерејском двору у Пакрацу. Године 22. јуна 1790.* (Требник, [1790. год.], Пакрац, МСПЦ [№ 729], 64). Садржи у себи и *Сшїхиру Србима Свейшїељима*, дело Јована Архїепископа карловачког (Требник, [1790. год.], Пакрац, МСПЦ [№ 729], 63–64). То показује да је ова стихира сматрана текстом од великог значаја када је налазила своје место и у зборницима овога типа.

²⁹⁰ Михаиловић, 132–133.

²⁹¹ Никола Радојчић је утврдио да овде није објављено Доментијаново, него Теодосијево *Жишїје* (Михаиловић, 288).

²⁹² Михаиловић, 288–289.

и неговања српске историје, развоја историјске свести, поимања континуитета²⁹³ и величине. У обнављању култова светих Срба велику улогу је одиграла бакрорезна графика.²⁹⁴ И позната Жефаровићева *Сѣмајоїрафија* и графика *Срїски свейшїиѣљи лозе Немањића* из 1741. године истичу значај српске историје.²⁹⁵ То исто чине и гравире из римничког и венецијанског (псевдомосковског) *Срдљака*.²⁹⁶ Тиме се дави и митрополит Павле Ненадовић, разочаран исељавањима Срба у Русију, када почиње да тражи писца за велику историју Срба и налази га у Јовану Рајићу. На то се надовезује дело Синесија Живановића²⁹⁷ и Јована Георгијевића.²⁹⁸ Саставни део ових настојања била је и Покрово-богородична школа у Сремским Карловцима. Њу је основао митрополит Павле Ненадовић, 1. октобра 1749, на празник Покрова Пресвете Богородице, као својеврсни *школски ценџар* који је обухватао клирикалну, граматичку, латинску и грчку школу.²⁹⁹ Планом и програмом наставе у овој школи, који су саставили Дионисије Новаковић и раковачки архимандрит Синесије Живановић,³⁰⁰ Синесијев *Срдљак*³⁰¹ постаје обавезно штиво. Педагошки и образовни значај овог зборника истакнут је у његовом наслову, где стоји: „У част светопоменутих Светитеља, на корист и богамиљство светих обитеља и црква српских, на сећање и йодражавање православног српског народа.“³⁰²

²⁹³ У синаксарном житију Максима бившег деспота пише: „овај блажени и дивни Максим би од корена побожног Симеона Немање син Деспота Стефана“ (Срдљак, XVIII век, МСПЦ Грујић, № 124, лист 120). То је та идеја континуитета која се по сваку цену овде покреће.

²⁹⁴ Давидов, *Кийштори и йриложници срїске їрафике XVIII века*, 17.

²⁹⁵ Вуксан, Идеје реформе, 218–220; Чурчић, *Параклис Сѣефана Дечанскої Јована Георїјевића из 1762. їодине*, Српске књиге и српски писци XVIII века, 159.

²⁹⁶ Ова два издања су различито илустрована: Синесијево (римничко) има иконе испред сваке службе (На графикама *Срдљака* Синесија Живановића, поготово на фигури Симеона Митроточивог, види се јак украјински, кијево-печерски утицај, и то једног *Паїиерика* из 1702 године [Јовановић, *Прилої йроучавању ушњицаја руске їрафике на срїску умейносї*, 175–176]), а венецијанско има на једној страни читаву лозу са потписом: *Изображење свейших срїских царева, кнезова, десїоїа и архїеїскоїа који се моле Госїоду за род свої*.

²⁹⁷ Костић, *Гроф Колер*, 68.

²⁹⁸ Чурчић, *Параклис Сѣефана Дечанскої Јована Георїјевића из 1762. їодине*, Српске књиге и српски писци XVIII века, 160. И попис моштију по манастирима који је обављен на захтев Јована Георгијевића из 1771. године показује жељу да се установи тачан број ових темеља култног живота православних хришћана (Медаковић, *Ризнице фрушкоїорских манасїира*, 142).

²⁹⁹ Гавриловић, *Карловачка боїословија*, 13.

³⁰⁰ *Н. г.*, 14.

³⁰¹ *Исїо*.

³⁰² *Римнички Срдљак*, МСПЦ (№ 264).

Библиографија

Скраћенице

- АИСПКМ = Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије
- АСАНУК МПА = Архив Српске академије наука и уметности Сремски Карловци, Митрополијско-патријаршијски архив
- АСПЕБ = Архив Српске православне Епархије будимске
- АСПЕБ К = Архив Српске православне Епархије будимске, Конзисторија
- АСПЕБ МГ = Архив Српске православне Епархије будимске, Манастир Градовац
- АСПЕБ ЕР = Архив Српске православне Епархије будимске, Епархија рукописи
- ДЕЧ = Рукописна збирка Манастира Високи Дечани, тренутно у НБС
- ЕБ ГР = Епархија будимска, Библиотека манастира Градовца
- АСПЕБ, Сентандреја = Архив Српске православне Епархије будимске, Сентандреја
- БМС = Библиотека Матице српске
- ЗМСЛУ = Зборник Матице српске за ликовне уметности
- ЗМСКЈ = Зборник Матице српске за књижевност и језик
- ЗМСС = Зборник Матице српске за славистику
- ЗМСДН = Зборник Матице српске за друштвене науке
- ЗМСИ = Зборник Матице српске за историју
- ЛЈЗ = Литургија Јована Златоустог
- ЛВВ = Литургија Василија Великог
- ЛМС = Летопис Матице српске
- ЛП = Литургија Пређеосвећених дарова
- МСПЦ = Музеј Српске православне цркве, Београд
- МСПЦ Грујић = Музеј Српске православне цркве, Београд, Збирка Радослава Грујића
- НБС = Народна библиотека Србије
- NDSW = *The New Dictionary of Sacramental Worship*, ed. P. E. Fink, Collegeville Minnesota, 1990.
- ПБ = Патријаршијска библиотека
- ПБР = Патријаршијска библиотека, рукописи
- ПБРЈР = Патријаршијска библиотека, рукописи Јована Рајића
- РВМ = Рад војвођанских музеја
- РОМС = Рукописно одељење Матице српске

СЕШ = Сава, Епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветиої до двадесетїої века*, Београд — Подгорица — Крагујевац, 1996.

Извори

А. Рукописни извори

Боїослужбене књиїе

- *Архијерејски чиновник* НБС Рс № 64, 1746. године.
- *Архијерејски чиновник* НБС Рс № 66, шеста деценија XVIII века.
- *Архијерејски чиновник* НБС Рс № 67, крај XVIII века.
- *Архијерејски чиновник* НБС Рс № 100, почетак XIX века.
- *Архијерејски чиновник* НБС Рс № 374, крај XV века средина и крај XVII века.
- *Архијерејски чиновник* НБС Рс № 640, око 1688. и 1705.
- *Архијерејски чиновник* ДЕЧ Рс № 126, крај XIV века (1395/00)
- *Архијерејски чиновник* ДЕЧ Рс № 129, друга или трећа деценија XV века (1415/1425) и додатак из тридесетих година XVI века (око 1530)
- *Архијерејски чиновник* ДЕЧ Рс № 134 почетак XVI века (око 1500)
- *Архијерејски чиновник* ДЕЧ Рс № 135, друга деценија XVIII века (1710–1720),
- *Тредник (XIV и XVI век)*, Крушедол, МСПЦ (№ 112)
- *Тредник (XV–XVI век)*, МСПЦ (№ 1)
- *Тредник (XV и XVI век)*, Велика Ремета, МСПЦ (№ 212)
- *Тредник (XV и XVI век)*, МСПЦ Грујић (№ 67)
- *Тредник (XVI век)*, Крушедол, МСПЦ (№ 221)
- *Тредник (XVI век)*, Крушедол, МСПЦ (№ 237)
- *Тредник (XVI век)*, Крушедол, МСПЦ (№ 246)
- *Тредник (XVI–XVII век)*, Крушедол, МСПЦ (№ 229)
- *Правила за свешћенике (XVII век)*, Крушедол, МСПЦ (№ 5).
- *Тредник (XVII век)*, МСПЦ Грујић (№ 13)
- *Тредник (XVII век)*, МСПЦ Грујић (№ 16)
- *Тредник (1790)*, Пакрац, МСПЦ (№ 729)
- *Служабник (XVI век)*, Крушедол, МСПЦ (№ 4)
- *Служабник (XV и XVII век)*, Крушедол, МСПЦ (№ 108)
- *Служабник (XVI и XVII век)*, МСПЦ Грујић, (№ 121)
- *Служабник (XVI век)*, Крушедол, МСПЦ (№ 117)
- *Служабник (XVI век)*, Велика Ремета, МСПЦ (№ 214)
- *Служабник (XVI век)*, Крушедол, МСПЦ (№ 215)

- *Служабник (XVI век)*, МСПЦ Грујић (№ 50)
- *Служабник (XVII век = 1601)*, Крушедол, МСПЦ (№ 224)
- *Служабник (XIV век)*, Крушедол, МСПЦ (№ 227)
- *Служабник (XVI век)*, Крушедол, МСПЦ (№ 238)
- *Служабник (XVII век = 1635)*, Манастир Ораховица, МСПЦ Грујић (№ 84)

Остали рукописни извори

- *Крушедолски зборник = Крушедолски зборник (XVIII век)*, МСПЦ (№ 13)
- *Монашка ѱравила ВЈ* = (Митрополит Викентије Јовановић), Правила нмже должни сѹть н обввзани вси монастирожителн наченше ѿ Архимандрита или нгүмена даје најпослѣднѣго монаха жнзнь свою н спасение дѣши своєа стронти. Ёще же н Црковнаа н монастирскаа внѣтернаа н внѣшнаа слүжена исполнати, АСАНУК МПА, 1733, 118.
- *Свешћеничка ѱравила ВЈ* = (Митрополит Викентије Јовановић), Правила нмже должни сѹть пресвѣтери н диаconi обүчаватица н правити жнзнь свою н дѣлѿо званиа своєго сценнѣскаго, ПБР № 86.
- *Монашка ѱравила ЈР* = (Јован Рајић), Правила монашескаа, ПБР ЈР № 21.

Објављени извори

Бојослужбене књије

- *Молићвеник (Тредник) Ђорђа Црнојевића*, 1495, МСПЦ Грујић (№ 89).
- *Молићвеник (Тредник) Гораждански*, 1523, МСПЦ Грујић (№ 304).
- *Молићвеник (Тредник) Божидара Вуковића*, Венеција, 1539, МСПЦ (№ 263).
- *Молићвеник (Тредник) Милешевски*, Милешева, 1546, МСПЦ Грујић (№ 313).
- *Молићвеник (Тредник) Јеролима Зајуровића*, Венеција, 1570, МСПЦ Грујић (№ 332).
- *Тредник Теодосија Јањинској*, Венеција, 1761, МСПЦ (№ 1492).
- *Служабник Божидара Вуковића*, Венеција, 1519/20, МСПЦ (№ 253).
- *Служабник Вићенца Вуковића*, Венеција, 1554, МСПЦ (№ 261).
- *Служабник Гораждански*, 1519/20, МСПЦ Грујић (№ 318).
- *Rituale Romanum = Rituale Romanum*, Urbani VIII pont. max. issu editum, illyrica lingua, Romae, MDCXL, Ritual Rimski istumacen slovinski Po Bartolomeu Kasichu Popu Bogoslovcu, 1640.

Остали објављени извори

- *Извјестије училћельноје* = Извѣстїе очителное какоо долженствуетъ Іерею н диакону слүжение въ Цркви сѹтѣи совершати н пригготовла къ свѣщеннодѣйствию наипаче

же кѣ БѢДСТВЕННѢЙ ЛТЪРГИИ И КАКОВЫЯ БИВАЮТЬ БѢДСТВЕННЫЯ И НЕДОУМѢННЫЯ ВЪ ТОМЪ НСПРАВЛѢНІСЯ ПРЕДЛОЖЕНСА ВКРАТЦѢ.

- Јован Рајић, *Историја Католичизма* = Јован Рајић, *Историја Католичизма Православних Србаља у Цесарским државама*, Панчево, с. а.
- *Материјали для исторіи чинопослѣдованія литурџиі святаго Іоанна Златоустаго*, Казань, 1989.
- *Поменик Манастѣира Крушедола* = *Поменик Манастѣира Крушедола*, САНУ–НБС–МС: фототипска издања књ. 17, Прир. М. Томић и М. Војкулеску, Београд, 1996.
- *Правила митрополија Викентија Јовановића и Павла Ненадовића за ѿројоипрезвиѣтере* = „Правила митрополита Викентија Јовановића и Павла Ненадовића за протопрезвиѣтере”, Д(имитрије) Р(уvaraц), *Срѣски Сион* 9; 10, 1903.
- Српске посланице шеснаестог века = Српске посланице шеснаестог века, приред. Ђ. Трифуновић, Крушевац, 1988.

Литература

- Алмазов I–III = Алмазов, А., *Тайная исповѣд въ православной восточной церкви I–III*, Одесса, 1894.
- Алмазов = Алмазов, А., *Сообщенія Западныхъ иностранцевъ XVI–XVII — вв. о совершении таинствъ въ Русской церкви*, Казань, 1900.
- Аранц = Аранц, М., *Исторические заметки о чинопослѣдованияхъ таинствъ по рукописамъ Греческаго Евхология*, ЛДА, 1979.
- Богдановић, *Стѣара срѣска књижевност* = Богдановић, Д., *Стѣара срѣска књижевност, Историја срѣске књижевности 1*, Београд, 1991.
- Бошков = Бошков, М., „Захарија Орфелин и књижевност руског просветиѣлства,” *ЗМСС* 7, 1974.
- Веселиновић, *Србија ѿод аустријском влашћу 1718–1739* = Веселиновић, Р., „Србија под аустријском влашћу 1718–1739”, *Историја срѣској народа IV/1: Срби у XVIII веку*, Београд, 1986.
- Вукашиновић = Вукашиновић, В., *Литурџијска обнова у XX веку: исторіјајѣ и доѿсловске идеје литурџијској ѿокреѣта у Римокатоличкој Цркви и њихов узајамни однос са литурџијским живојом Православне Цркве*, Београд – Нови Сад – Вршац, 2001.
- Вуксан, *Идеје реформе* = Вуксан, Б., „Идеје реформе и појава бакрореза код Срба у XVIII веку”, *Зборник Филозофској факулѣтѣта*, серија А: Исторіјске науке, књ. 6, Посебан отисак, Београд, 1989.
- Вуксан, *Покајање и исповед код Срба* = Вуксан, Б., „Покајање и исповед код Срба у религиозној литератури и графичици 18. века”, *Зборник Филозофској факулѣтѣта: Сѿоменица Бранка Гавеле*, Серија А: Исторіјске науке, књ. 17, Београд 1991.

- Вуксан, *Украјинска дојословска лиџераџура* = Вуксан, Б., „Украјинска дојословска лиџераџура и барокизација српске ликовне уметности у 18. столећу“, *Саојшћења* 32–33, 2000–2001.
- Гавриловић, *Исџорија* = Гавриловић Н., *Исџорија ћирилских шџамџарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII века*, Нови Сад, 1974.
- Гавриловић, *Карловачка дојословија* = Гавриловић, Н., *Карловачка дојословија 1794–1920*, Сремски Карловци, 1984.
- Golub, I., *Križanić*, Zagreb, 1987.
- Давидов, *Кџиџори и џриложници српске џрафике XVIII века* = Давидов, Д., „Кџитори и приложници српске џрафике XVIII века“, *Српска џрафика XVIII века*, Нови Сад, 1978.
- Денић, *Манасџир Раваница* = Денић, Ч., „Манастир Раваница у Србији и њен књижни фонд од краја XVII до почетка XIX века“, *Сенџандрејски зборник* 2, Београд, 1992.
- Ерчић = Ерчић, В., *Мануил (Михаил) Козачински и њејова џтраедокомеџија*, Нови Сад – Београд, 1980
- Ивић–Младеновић = Ивић, П. и А. Младеновић, „О језику код Срба у раздобљу од 1699. до 1804“, *Исџорија српској народа*, IV/2: *Срби у XVIII века*, Београд, 1986.
- Јакшић, *О Арсенију IV Јовановићу Шакаденџи* = Јакшић, М., *О Арсенију IV Јовановићу Шакаденџи — Лекџије из исџорије Карловачке миџројолије џо архивским изворима*, Сремски Карловци, 1899.
- Јевџић = Јевџић, А., *Хрисџос Нова Пасха: Божансџивена Лиџурџија з — свешџенослужење, џричешџе. заједница дојочовечанској Тела Хрисџовој*, Београд – Требиње, 2008.
- Јовановић, *Прилој џроучавању уџиџаја руске џрафике на српску уметност* = Јовановић, М., „Прилог проучавању уџиџаја руске џрафике на српску уметност средине XVIII века“, *РВМ* 8, 1959.
- Коларић = Коларић, М., „Основни проблеми српског барока“, *ЗМСЛУ* 3, 1967.
- Костић, *Гроф Колер* = Костић, М., *Гроф Колер као кулџурнојросветни реформайор код Срба у Уџарској у XVIII века*, Београд, 1932.
- Лалић = Лалић, Р., „Совјетско-југословенски односи (Књижевне и културне везе)“, *Енциклоједија Јуџославије* 7, Загреб, 1968.
- Медаковић, *Ризнице фрушкојорских манасџира* = Медаковић, Д., „Ризнице фрушкогорских манастира“, *ЗМСЛУ* 19, 1983.
- Медаковић, *Национална исџорија Срба у светлосџи црквене уметности* = Медаковић, Д., „Национална исџорија Срба у светлости црквене уметности новијег доба“, *Пуџеви српској барока*, Београд, 1971.

- Медаковић, *Зидно сликарство манастира Крушедола* = Медаковић, Д., „Зидно сликарство манастира Крушедола“, *Пушеви српској барока*, Београд, 1971.
- Медаковић, *Судбина српске књије у XVIII веку* = Медаковић, Д., „Судбина српске књије у XVIII веку“, *Пушеви српској барока*, Београд, 1971.
- Meyendorff, P, *Russia, Ritual and Reform* = Meyendorff, P., *Russia, Ritual and Reform: The Liturgical Reforms of Nikon In the 17th Century*, Crestwood New York, 1991.
- Meyendorff, P, *The Liturgical Reforms of Peter Moghila* = Meyendorff, P., „The Liturgical Reforms of Peter Moghila: A New Look“, *SVTQ* 2, 1985.
- Михаиловић = Михаиловић, Г., *Српска дидлиоірафија XVIII века*, Београд, 1964.
- Остојић = Остојић, Т., *Српска књижевности од Велике сеобе до Досићеја Обрадовића*, Сремски Карловци, 1905.
- Остојић, *Досићеј Обрадовић у Хојову* = Остојић, Т., *Досићеј Обрадовић у Хојову: стиудија из културне и књижевне историје*, Нови Сад, 1907.
- Павић, *Историја, стилалез* = Павић, М., *Историја, стилалез и стил: језичко йамћење и йеснички облик II*, Нови Сад, 1985.
- Петковић = Петковић, С., *Манастир Кувеждин и Дивша у XVIII веку: йраћа за историју фрушкојорских манастира*, Нови Сад, 1937.
- Руварац, *Српска Мишројолија Карловачка* = Руварац, Д., *Српска Мишројолија Карловачка око йоловине XVIII века*, Сремски Карловци, 1902.
- Руварац, *Писма Максима Суворова* = Руварац, Д., *Писма Максима Суворова, руско-српској учийеља и Мишројолија Мојсија Петровића*, Београд, 1910.
- Руварац, *Темишварска епархија 1758. йодине* = Руварац, Д., „Темишварска епархија 1758. године“, *АИСПКМ* 3, 4, 1913.
- Руварац, *Дијонисије Новаковић* = Руварац, Д., *Дијонисије Новаковић: йрви учени српски доіословски књижевник, йрофесор а йоіом Владика будимски — йриложак к историји српске књижевности*, Сремски Карловци, 1924.
- Тарнанидис, *Српско-йрчки односи у литургијском живоиу* = Тарнанидис, Ј., „Српско-грчки односи у литургијском живоиу у 16. веку у сенци административно-политичких збивања тог времена“, *ЗМЛУ* 29–30, Нови Сад, 1993–1994.
- Терзић = Терзић, Б., „Један поглед на руски књижевни језик у делима Захарија Орфелина и Јована Рајића“, *Јован Рајић: живои и дело*, ур. М. Фрајнд, Институт за књижевност и уметност, посебна издања, књига 19, Београд, 1997.
- Тимотијевић, *Српско барокно сликарство* = Тимотијевић, М., *Српско барокно сликарство*, Нови Сад, 1996.

- Трифуновић = Трифуновић, Ђ., „Стара српска црквена поезија“, *О Србљаку: студије*, Београд, 1970.
- Успенски, *Анафора* = Успенски, Н. Д., *Анафора*, Вршац, 2002.
- Успенски, *Колизија двеју тѐолоѝија* = Успенски, Н. Д., *Колизија двеју тѐолоѝија ѝри ревизији руских доѝслуждених књиѝа у XVII веку*, Краљево, 2004.
- Успенский, Н. Д., „Литургия преждеосвященных даров (историско-литургический очерк)“, *Богословские труды XV*, Москва, 1976.
- Florovsky = Florovsky, G., *Ways of Russian Theology — Part One*, Vol. 5 in *Collected Works*, New York, 1979.
- Фундулис = Фундулис, Ј., *Литурѝичке недоумице*, Краљево, 2005.
- Чурчић, *Срѝске књиѝе и срѝски ѝисци XVIII века* = Чурчић, Л., *Срѝске књиѝе и срѝски ѝисци XVIII века*, Нови Сад, 1988.

Vladimir Vukašinović

University of Belgrade, Faculty of Orthodox Theology, Belgrade

Russian and Little Russian Influences on Liturgical Life in the Metropolitanate of Karlovci in XVIII Century

The paper is about the problem regarding the attempts of Russification of the Serbs in the Metropolitanate of Karlovci, through the examples of language and school Russification, the Russification of religious literature, scriptures and pedagogical literature, of church customs and practices, the Russification of the way Church life was being organised, as well as art and culture in general. The analysis of the role of certain metropolitans is based on various sources. The process of the Russification of the Serb in the Metropolitanate of Karlovci is presented through the several examples — Divine liturgy, Sacrament of Confession and calendar — Service book, Book of Needs, and Menaia. The fact that Russification of the Serbs in the Metropolitanate of Karlovci didn't go smooth since there were various confrontations on all levels of the church life.

Key words: russification, the Metropolitanate of Karlovci, liturgical books, service book, Book of Needs, Menaia, Serbian service book (srbljak), Liturgy, Liturgy of the Presanctified Gifts, Sacrament of Confession and Reconciliation, schools, liturgical language.

Датум пријема чланка: 31. 03. 2010.

Датум прихватања чланка за објављивање: 10. 05. 2010.